

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

**“BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Namazova Müşfiqə Elman qızı

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

“BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 634

Magistrant:
Namazova Müşfiqə Elman
qızı _____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d. Musayev Gəray Cümşüd
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəliyev Yaşar Atakişi
oğlu _____ **imza**

BAKI – 2021

Elm andı

Mən Namazova Müşfiqə Elman qızı and içirəm ki, “Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Maliyyə nəzarəti bank əməliyyatlarında şəffaflığı sübut etmək üçün də vacibdir. Yoxlamalar aparmaq üçün auditorlar fərqli yanaşma və metodlardan istifadə edir, ümumi elmi metodlardan istifadə edir və bankların maliyyə hesabatlarının yoxlanılmasına müraciət edirlər.

Tədqiqatın məqsədi: İşin əsas məqsədi kommersiya banklarının fəaliyyəti ilə bağlı aparılan tədqiqatlar əsasında tövsiyələr, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətlərinin maliyyə nəzarəti metodologiyasını təkmilləşdirmək üçün tövsiyələr və s.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Əsərdə müşahidə, təsvir, müqayisə, eyni zamanda ümumi məntiqi metod və üsullar, xüsusən də elmi abstrakt, analiz və sintez, bənzətmə, tipologiya, induksiya və deduksiya, ümumiləşdirmə, modelləşdirmə, rəsmiləşdirmə, sistemli və integral kimi empirik tədqiqat metodları.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası və Azərbaycan Mərkəzi Bankının qanun və qaydaları, beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları, beynəlxalq audit standartları, mülki hüquq sahəsindəki tənziqləmə sənədləri, mühasibat uçotu, audit fənni üzrə ədəbiyyat və s.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Covid 19 epidemiyası ilə əlaqədar olaraq praktiki tədqiqatların aparılmasındakı mövcud məhdudiyyətlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Kommersiya banklarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi, maliyyə nəzarəti sistemində effektiv iqtisadi analiz metodlarının fəal tətbiqi ilə bağlı bir sıra aktual məsələlərin formalaşdırılması və s.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Mövcud problem və çatışmazlıqlar öyrənilərək, onların həlli yolları ortaya qoyulmuş və kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin inkişafı istiqamətində təklif və tövsiyələrtəqdim edilmişdir.

Açar sözlər: kommersiya, bank sektoru, nəzarət

DIRECTIONS TO IMPROVE FINANCIAL CONTROL IN THE BANKING SECTOR

SUMMARY

Relevance of the study: The growing threat of a systemic banking crisis, declining lending, a sharp increase in debt due to exchange rate fluctuations, an unstable macroeconomic situation, all of which have made it increasingly important to monitor the activities of commercial banks in modern conditions.

The purpose of the study: Recommendations based on research on the activities of commercial banks, recommendations for improving the methodology of financial control of financial and economic activities, etc.

Research methods used: Observation, description, comparison, as well as general logical methods and techniques, especially empirical research methods such as scientific abstraction, analysis and synthesis, analogy, typology, induction and deduction, generalization, modeling, formalization, systematic and integral .

Research database: laws and regulations of the Republic of Azerbaijan and the Central Bank of Azerbaijan, international financial reporting standards, international auditing standards, regulatory documents in the field of civil law, accounting, literature on auditing

Limitations of the study: Existing limitations of practical research in connection with the Covid 19 epidemic.

Scientific novelty of the research: Improving the methodology of auditing the financial and economic activities of commercial banks, the formation of a number of topical issues related to the active application of effective economic analysis methods in the financial control system, etc.

Areas where the results can be used: The existing problems and shortcomings were studied, their solutions were identified and suggestions and recommendations for the development of financial control in commercial enterprises were presented.

Keywords: commercial, banking sector, supervision

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
MİS	Məlumat İdarəetmə Sistemi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
FES	Federal Ehtiyat Sistemi
FABK	Federal Açıq Bazar Komitəsi
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
PTN	Nağd Pul Nəzarəti

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN APARILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	13
1.1. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin ümumi prinsipləri, məqsəd və vəzifələri.....	13
1.2. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin formaları və növləri.....	26
1.3. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin aparılmasının metodları.....	28
II FƏSİL. BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	31
2.1. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin aparılması prosesinin təhlili.....	31
2.2. Bank sektorunda maliyyə təhlilinin aparılmasında maliyyə nəzarətinin rolunun qiymətləndirilməsi.....	42
2.3. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin analitik prosedurların qiymətləndirilməsi.....	53
III FƏSİL. BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN APARILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	58
3.1. Azərbaycanın bank sektorunda maliyyə nəzarətinin təşkilinin metodiki problemləri və həlli yolları.....	58
3.2. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin aparılmasının təkmilləşdirilməsində informasiya texnologiyalarının istifadəsi əsas perspektivliyi.....	61
3.3. Azərbaycanın bank sektorunda maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi inkişaf perspektivləri.....	69
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	74
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI.....	77
ƏLAVƏLƏR.....	81
Cədvəllərin siyahısı.....	82

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bank sektoru həm iqtisadi subyektlər, həm də əhali üçün bank xidmətlərinin əsas təchizatçısı olub və olmaqda qalır. O, biznes kreditləşmə əməliyyatlarının, əhalidən əmanətlərin qəbul edilməsinin böyük həcmi hesablayır o olmadan sahibkarlıq subyektləri arasında hesablaşmalar, pul köçürmələrinin sürətlə həyata keçirilməsi mümkün deyildir. Sistemli bank böhranı təhlükəsinin artması, kreditləşmənin azalması, məzənnədəki dalğalanma ilə əlaqəli kredit borclarının kəskin dərəcədə artması, qeyri-sabit makroiqtisadi vəziyyət, bunların hamısı müasir şərtlərdə kommersiya banklarının fəaliyyətinin yoxlanılması məsələlərini kəskin şəkildə aktuallaşdırdı.

Adekvat qərarlar qəbul etmək üçün banklar çox saylı məlumatdan istifadə edir, eyni zamanda tez-tez innovativ texnologiyalara müraciət edirlər. Banklar öz daxili nəzarət proqramlarını hazırlayırlar ki, bu da bankların həyata keçirdiyi əməliyyatlara nəzarəti xeyli asanlaşdırır. Lakin daha çox yeni əməliyyatlar aparmaq məqsədilə banklar tərəfindən əlavə idarəetmə və nəzarət aparatları yaradılır. Onlar bank səhmdarlarının nəzarətini getdikcə çətinləşdirən çox səviyyəli idarəetmə aparatı yaradırlar. Həmçinin bank səhmdarları müəyyən bir şöbənin fəaliyyəti barədə kifayət qədər məlumat sahibi ola bilməzlər ki, bu da bank işçiləri tərəfindən sui-istifadə hallarına səbəb ola bilər. Öz işçilərinin fəaliyyətini yoxlamaq, maliyyə vəziyyətini proqnozlaşdırmaq və qiymətləndirmək üçün banklar, bankların maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin prioritet sahələrindən birinə çevrilmiş yüksək peşəkar müstəqil auditorların köməyinə müraciət edirlər. Bu, milli bank sisteminə qarşı azalmış inamı artırır və uzunmüddətli davamlı inkişaf potensialını təmin edir.

Maliyyə nəzarəti bank əməliyyatlarında şəffaflığı sübut etmək üçün də vacibdir. Yoxlamalar aparmaq üçün auditorlar fərqli yanaşma və metodlardan istifadə edir, ümumi elmi metodlardan istifadə edir və bankların maliyyə hesabatlarının yoxlanılmasına müraciət edirlər. Bu baxımdan, maliyyə risklərinin azaldılması və bankın fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə

onların nəticələrinə əsasən tədbirlər görülməsi mümkün olan metodoloji müddəaların və vasitələrin hazırlanması problemlərinin öyrənilməsi aktualıq təşkil edir.

Hesabatın keyfiyyətinə, içindəki məlumatların etibarlılığına və təqdimatına dair tələblərin artırılması, aparılmış yoxlamaların keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu şəraitdə, auditor təşkilatları yoxlamaların keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlərin mürəkkəbliyini və müddətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmədən hazırlamaq məcburiyyətində qalırlar. Bu, auditorları həm yoxlamaların yüksək keyfiyyətini və mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunu təmin etməyə, həm də bu yoxlamaların aparılması üçün xərclərin azaldılması yollarını axtarmağa məcbur edir.

Banklarda maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinə olan tələblərin artması, aparılan işlərin əmək intensivliyinin və onların həyata keçirilmə müddətinin azalmasına kömək edərək auditlər üçün metodiki vasitələrin daha da inkişaf etdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir. Bu, auditin keyfiyyətinə xələl gətirmədən zəruri və kifayət qədər audit sübutlarını əldə etməyə imkan verən müasir informasiya texnologiyalarından (İT) istifadə edilmək şərtilə əldə edilə bilər.

Müasir şəraitdə kommersiya banklarının fəaliyyətinin yoxlanılması, maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi probleminin aktualıq, bank sistemi və bütövlükdə iqtisadiyyat üçün nəzəri və praktik əhəmiyyəti mövzunun seçilməsini, problemin formalaşdırılmasını, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirdi.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Bank sektorunda maliyyə nəzarəti hər dövrün aktual məsələsi olaraq araşdırılmış və öyrənilmişdir. Dissertasiya işinin mövzusu banklarda audit aparmaqla əlaqəli analitik prosedurların metodoloji vasitələr ilə bağlı bir sıra məsələlər kompleksindən ibarət yerli və xarici müəlliflər (Allaxverdiyeva Yu.S., İsmayılov M.M, Muxtarova P.E, Əhmədov Yu.B., Bəkirlı A.S, Əkbərova S.D, Əliyev Ş.H., Hacıyev F., Musaev S.I, Namazova Mərkəzi Bankı, Rzayev G.M, Səbzəliyev SM, Abbasov K.A , Novruzov V.T, Yaqubov Ş.H., Qənizadə R.T, Afanasyev BK, Barilenko V.A,

Belyakova E.I, Kazakova N.A, Voronov N.A, Udalov F.E, Yagunova N.A, Danilevsky Y, Mezentseva T.M, Dekler Ya., Shibaev V.A, Kazakova N.A, Makarova L.B, Yakunin L.A, Nikiforova N.A, Novikova T.Y, Kostrova A.A, Shcherbina TV, Dzhanshanlo R.E., Bilukha, MT, Amudo, A., Inanga, E.L, Kinney, V., Cohen, J, Zirh M, Myasnik K., Harrison G., Bilukha M.T, Aksoy Mehmet, Demir Mustafa, Akiel, Rekai, Chandan, Ekrem Eralp və s. tərəfindən tədqiqatlar aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: İşin məqsədi kommertiya banklarının fəaliyyəti ilə bağlı aparılan tədqiqatlar əsasında tövsiyələr, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətlərinin maliyyə nəzarəti metodologiyasını təkmilləşdirmək üçün tövsiyələr, təkliflər və istiqamətlər hazırlamaqdan, təcili audit problemlərini müəyyənləşdirməyə kömək edəcək iqtisadi təhlil metodlarını və yoxlama yanaşmalarını daha fəal şəkildə tətbiq etməkdən ibarətdir. Bunun nəticəsində də bankların maliyyə nəzarəti problemlərinin aktuallığı üzə çıxacaq və əsaslı və vaxtında qərarların qəbul edilməsinə şərait yaranacaq.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr həll edildi:

- banklarda maliyyə nəzarəti metodlarının yaradılmasına əsas yanaşmalar araşdırıldı.
- yoxlama zamanı ən səmərəli müxtəlif informasiya texnologiyaları nəzərdən keçirildi.
- kommertiya bankının öz vəsaitlərinin auditi aparıldı.
- bank balansının təhlili, likvidliyi aparıldı və inkişaf istiqamətləri müəyyən edildi;
- kommertiya bankının depozit, hesablaşma və kredit əməliyyatlarının yoxlanılması metodologiyası öyrənilmiş və təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər verildi;
- kommertiya banklarının gəlir və xərcləri yoxlanıldı;
- mənfəətin formalaşması və istifadəsi üsulları və s. araşdırıldı.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat obyektı olaraq “Yelo Bankın” ASC seçilmişdir. Tədqiqatın predmentini isə bu müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin təşkili prosesi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işində formalaşdırılmış nəticələrin, təklif və tövsiyələrin elmi və praktik əhəmiyyəti, iqtisadi hadisələrin və proseslərin qarşılıqlı əlaqədə və davamlı inkişafda öyrənilməsinə müəyyənləşdirən bilik nəzəriyyəsinin dialektik müddəaları ilə əsaslandırılmışdır. Əsərdə müşahidə, təsvir, müqayisə, eyni zamanda ümumi məntiqi metod və üsullar, xüsusən də elmi abstrakt, analiz və sintez, bənzətmə, tipologiya, induksiya və deduksiya, ümumiləşdirmə, modelləşdirmə, rəsmiləşdirmə, sistemli və inteqral kimi empirik tədqiqat metodları istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işində Azərbaycan Respublikası və Azərbaycan Mərkəzi Bankının qanun və qaydaları, beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları, beynəlxalq audit standartları, mülki hüquq sahəsindəki tənziqləmə sənədləri, mühasibat uçotu, Bank Nəzarəti Bazel Komitəsinin metodoloji tövsiyələri, audit fənni üzrə ədəbiyyat və elmi işlənmələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məlumat bazası kimi Yelo Bankın ASC-nin maliyyə hesabatları fəaliyyətini və maliyyə nəzarəti fəaliyyətini əks etdirən statistik sənədlərdən ibarətdir. Bəzi materiallar məxfi olduğu üçün müəyyən hissələrdəki materiallar şərti verilib.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Covid 19 epidemiyası ilə əlaqədar olaraq praktiki tədqiqatların aparılmasındakı mövcud məhdudiyyətlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: İşin elmi yeniliyi, kommertiya banklarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi, maliyyə nəzarəti sistemində effektiv iqtisadi analiz metodlarının fəal tətbiqi ilə bağlı bir sıra aktual məsələlərin formalaşdırılması, metodoloji əsaslandırılması və həllindən ibarətdir ki, bu da maliyyə yoxlamalarının keyfiyyətini və onların fəaliyyətlərinin effektivliyini qeyri-müəyyənlik və böhran şəraitində artıracaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyini təyin edən əsas nəticələrə aşağıdakılar daxildir:

- borcalanın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi prosedurlarının təhlili metodologiyasının hazırlanması;
- borcalanın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması;
- borcalanın kredit tarixçəsi yaradılarkən kreditin verilməsi, kredit monitorinqi və retrospektiv analiz barədə qərar qəbul edilməsi mərhələlərində analitik işin təşkili üçün sxemlərin və xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- maliyyə yoxlamalarında müasir İT-nin istifadəsi üçün əsas şərtlərin vurğulanması və s.

Tədqiqatın gözlənilən elmi-praktiki nəticələri: Maliyyə nəzarətinin, eləcə də banklarda maliyyə nəzarətinin mahiyyəti dərinlən öyrənilmiş, onun iqtisadi idarəetmə sistemindəki yeri və rolu müəyyən edilmişdir. Xarici təcrübələr əsasında kommərsiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri araşdırılmış və respublikamızda bu sistemin hazırki vəziyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Mövcud problem və çatışmazlıqlar öyrənilərək, onların həlli yolları ortaya qoyulmuş və kommərsiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin inkişafı istiqamətində təklif və tövsiyələr təqdim edilmişdir.

I FƏSİL. BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN APARILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin ümumi prinsipləri, məqsəd və vəzifələri

Metodoloji olaraq bank nəzarətinin mahiyyətinin aydınlaşdırılması ümumilikdə nəzarətin tərfi ilə başlamalıdır. Müasir ensiklopedik ədəbiyyatda nəzarətin aşağıdakı təriflərinə rast gəlinir.

Nəzarət, müasir idarəetmə sisteminin əsas funksiyalarından biridir. Belə ki, ilk dəfə olaraq A.Fayole tərəfindən idarəetmənin ilkin beş funksiyası tərtib edilmişdir: planlaşdırma, təşkilatçılıq, idarəetmə, koordinasiya və nəzarət. Digər müəlliflər bir başqa funksiyalar siyahısını hazırlamışlar: planlaşdırma, təşkilatçılıq, idarəetmə, motivasiya, liderlik, nəzarət, rabitə, tədqiqat, qiymətləndirmə, kadr seçimi. Ancaq müasir iqtisadi idarəetmə sistemində isə yalnız dörd idarəetmə funksiyasından danışılır. Bunlar planlaşdırma, təşkilatlanma, motivasiya və nəzarət funksiyalarıdır.

A.D.Şeremet və V.P.Suysa görə “nəzarət idarəetmənin mühüm funksiyasıdır. O, cəmiyyətin iqtisadi həyatında obyektiv bir haldır, maliyyə vəsaitlərinin idarəedilməsi sahəsində - maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi sisteminin vacib tərkib hissəsidir” (Петрова, В. И., 2018: с.400).

M.S.Şidlovskayanın fikrincə nəzarət idarəetmənin müstəqil funksiyası və bazar iqtisadiyyatının ən vacib elementlərindəndir (Şidlovskaya M.S., 2001: s.5).

Maliyyə nəzarəti müəssisələrin, təşkilatların, qurumların, habelə dövlət və maliyyə-bank strukturlarının maliyyə intizamının yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət həm inzibati, həm də maliyyə (intizam qaydalarını pozan) iqtisadi (maddi) təsir tədbirlərində ifadə edilə bilər. İqtisadi təsir tədbirləri, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, onun intensivləşməsinə, ətraf mühitin bərpasına və s. töhfə verən maliyyə mexanizminin qolları olan maliyyə

sanksiyaları vasitəsilə xüsusilə özünü göstərir (Мельник, М.В., Е.Б. Герасимова, 2018: с.192).

Maliyyə nəzarəti maliyyə sisteminin ən vacib hissələrindən biridir. Gəlir əldə edilməsinin düzgünlüyünü, onun vaxtında və tam olmasını, eyni zamanda xərclərin düzgünlüyü və dəqiqliyini təmin edir. Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi iqtisadi və sosial siyasətin uğurla həyata keçirilməsinin, inzibati aparatın düzgün işləməsinin vacib şərtidir.

D.Q.Çernik maliyyə nəzarətinin mahiyyətini bu qaydada açıqlayır: Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsinin forması kimi çıxış edir. Onun məzmunu və təyinatı təsərrüfat subyektlərinin, sahə (idarə) və ərazi idarəetmə subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasından ibarət olur.

Rus dilinin lüğətində S.I. Ozhegova nəzarəti "... doğrulama, eyni zamanda doğrulama məqsədi ilə müşahidə" olaraq təyin edilir. Böyük İqtisadi Lüğətdə deyilir: "Nəzarət, idarə olunan bir obyektin işləmə müddətinin qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarına uyğunluğunun, idarə olunan bir obyekt üzərində idarəetmə təsirlərinin nəticələrini ortaya qoyan bir müşahidə və yoxlama sistemidir." Maliyyə və kredit ensiklopedik lüğətində deyilir: "Nəzarət, obyektin müşahidə olunan vəziyyətinin qanunlar, qaydalar, təlimatlar və digər qaydalarla, habelə proqramlar ilə nəzərdə tutulmuş istənilən və zəruri vəziyyətə uyğunluğunu yoxlamaq üçün bir obyektin izlənməsindən ibarət olan iqtisadi obyektlərin və proseslərin idarə edilməsinin ayrılmaz hissəsidir. , planlar, müqavilələr, razılaşmalar. "

Gördüyünüz kimi, nəzarətin ən ətraflı tərifini sonuncu vəziyyətdə verilir. Hər şeydən əvvəl, idarəetmənin idarəedici kateqoriyalara aid olmasını vurğulayır, nəzarətin məqsədi obyektin müşahidə olunan vəziyyətinin arzuolunan və zəruri ilə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir, lakin nəzarətin mahiyyəti yalnız müşahidə ilə azalır. Yuxarıda verilmiş digər təriflərdə nəzarət yalnız müşahidə ilə yanaşı yoxlamayı da əhatə edir, üstəlik çox vacibdir, ikinci tərifdə idarə olunan bir obyekt üzərində idarəetmə fəaliyyətlərinin nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi də mövcuddur (Гафурова Г.Н., Свистунова Е.А., 2018).

İdarəetmə üzrə ixtisaslaşmış ədəbiyyatda nəzarət anlayışında da aktiv bir mövqe izlənilir. Beləliklə, "Modern Business" dərsliyində (ingilis dilindən tərcümədə) aşağıdakı tərif verilir:

“Nəzarət - təşkilatın hədəflərinə çatmasını izləmək və onlardan kənarlaşmaları düzəltmək.” Belə görünür ki, bu tərif, ilk növbədə, təşkilatın hədəflərinə çatmaq üçün idarəetmə istiqamətini uğurla vurğulayır; ikincisi, belə bir element onlardan sapmaların düzəldilməsi kimi daxil edilir, yəni. nəzarət olunan obyektə təsir faktı vurğulanır, bununla belə, təsirin mahiyyətini anlamağımıza imkan vermədiyi üçün "tənzimləmə" termini açıq şəkildə uğurlu alınmır. Görünən odur ki, nəzarəti xarakterizə etmək üçün “auditin nəticələri ilə bağlı fəaliyyət” ifadəsi daha uyğundur. Üstəlik, bu müddətin məzmununa həm çatışmazlıqların və problemlərin aradan qaldırılması üçün tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsini, həm də bu tədbirlərin sonrakı düzəlişləri üçün effektivliyinin qiymətləndirilməsini daxil edirik.

Yuxarıdakı müzakirənin təhlilinə yekun vuraraq qeyd edirik ki, nəzarətin mahiyyətini başa düşmək üçün fikrimizcə vacibdir:

-bu idarəetmə fəaliyyətinin bir növü kimi təyin etmək;

- aşağıdakı komponentlərin məcmuəsində təqdim etmək:

a) müşahidə (nəzarət olunan obyektin həqiqi vəziyyəti barədə məlumatların toplanması və işlənməsi);

b) yoxlama (əldə edilmiş məlumatların standart qanunlar, qaydalar, təlimatlar və s. ilə müqayisəsi, sapmaların müəyyənləşdirilməsi və səbəblərin təhlili);

c) müəyyən edilmiş sapma və ya potensial problemləri aradan qaldırmaq üçün yoxlama, inkişaf və tədbirlərin nəticələrinə əsaslanan tədbirlər, bu tədbirlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi;

- idarəetmənin məqsədini də müəyyən edən, nəzarət olunan obyektin işləmə məqsədi ilə idarəetmənin son hədəfini əlaqələndirmək.

Buna görə də, nəzarət dedikdə, qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün müşahidə, yoxlama, nəticələrinə dair hərəkətlər daxil olmaqla bir idarəetmə fəaliyyət növü nəzərdə tutulur (Савельев, И., 2015).

Eyni zamanda, nəzarətin ümumi məqsədinin tərfi, idarəetmənin müstəqil bir elementi olaraq daha konkret hədəflərinin təyin edilməsini istisna etmir.

Maliyyə nəzarəti, xüsusi olaraq yaradılan idarəetmə orqanlarının və bütün təsərrüfat subyektlərinin maliyyə intizamına əməl edilməsi, habelə maliyyə əməliyyatlarının məqsədəuyğunluğu ilə bağlı qanunla tənzimlənən fəaliyyətdir.

Maliyyə nəzarəti, qəbul edilmiş icra prosesi haqqında tam və etibarlı məlumatların vaxtında alınması üçün maliyyə mənbələrinin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində təsərrüfat subyektlərinin, dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanunun aliliyinə uyğunluğunun monitorinqi məqsədi ilə xüsusi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər və əməliyyatlar məcmusudur. Maliyyə nəzarətinin məzmunu onun prinsipləri və təşkili üsulları ilə ortaya çıxır və onun struktur elementləri və əlaqələri birlikdə nəzarət sistemini təşkil edir.

S.P.Openişev və V.A.Jukov maliyyə nəzarətinin elementlərinin qeyd olunanlardan ibarət olduğunu bildirmişlər:

- 1) nəzarət subyekti (kim nəzarət edir)
- 2) nəzarət obyektı (kimi yoxlayırlar)
- 3) nəzarət predmeti (nə yoxlayırlar)
- 4) nəzarət prinsipi
- 5) nəzarət metodu (metodikası)
- 6) nəzarət texnikası və texnologiyası
- 7) nəzarət nəticəsində qəbul edilmiş qərar
- 8) nəzarətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi nəzarət subyekti

Kommersiya müəssisələrində təsərrüfat fəaliyyətinə maliyyə nəzarətini təşkilatın rəhbərləri, sahibkarları, səhmdarları, mühasibatlıq bölməsi, maliyyə şöbəsi və eyni zamanda kredit təşkilatları həyata keçirirlər. Bu vəziyyətdə, qeyd

etdiklərimiz kommersiya müəssisələrinin nəzarət subyekti, təşkilatın özünün və onun struktur bölmələrinin (filiallar, dükanlar, şöbələr, bölmələr) maliyyə və istehsal fəaliyyəti isə nəzarət obyektidir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil şəkildə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrə, firma və şirkətlərə dövlətin birbaşa nəzarəti və müdaxiləsi məhduddur. Lakin bununla bərabər dövlət, hər bir qeyri-dövlət təşkilatlarında da yol verilən qanunsuzluqların, ziddiyyətlərin, saxtakarlıq və cinayət tərkibli maliyyə pozuntularının vaxtında aşkar edilməsində maraqlıdır (Петрова, В. И., 2018: с.400).

Bazar münasibətlərinin inkişafı, yeni vergi sisteminin, maliyyə bazarının, müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin yaradılması, xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi təsərrüfat subyektlərinin maliyyə etibarlılığına və maliyyə vəziyyətlərinin qiymətləndirilməsində obyektivliyə olan tələblərini kəskin artırdı. Buna paralel şəkildə iqtisadiyyatda güclü bir audit sisteminin yaradılmasına ehtiyac artır.

Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: qanunilik, müstəqillik, obyektivlik, şəffaflyq, məsuliyyət, funksiya və səlahiyyətlərin bölgüsü, sistemətlilik.

Qanunauyğunluq prinsipi, nəzarətin məqsəd və vəzifələrinə uyğun həyata keçirilməsini təmin edən bir hüquqi bazanı təmin edir.

Maliyyə nəzarəti orqanlarının müstəqilliyi (təşkilati, funksional, maliyyə) qüvvədə olan qanunla təmin edilir.

Obyektivlik prinsipi - nəzarət ədalətli olmalı və yanlış təsəvvürün, səhv qənaətin və başqa amillərin onun obyektivliyinə təsir göstərməsinə yol verməməlidir.

Məsuliyyət prinsipi maliyyə nəzarəti orqanlarının işçilərinin rəsmi vəzifələrinə vicdanla münasibətini nəzərdə tutur.

Funksiyaların və səlahiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi prinsipinin həyata keçirilməsi maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətində təkrarlanmanın olmamasından ibarətdir.

Ardıcılıq prinsipi, hüquqi bazanın vəhdətini, müəyyən maliyyə nəzarəti tədbirlərinin aparılmasında dövriliyin yaradılması deməkdir.

Bank nəzarəti, ümumiyyətlə bir növ nəzarət kimi, ilk növbədə, ümumi vacib xüsusiyyətlərə malikdir; ikincisi, özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bank nəzarətinə xas olan ümumi xüsusiyyətlər bunlardır: - idarəetmə fəaliyyətinə aid olması; - müşahidə, yoxlama və nəticələr üzərində işləmə kimi elementlər vasitəsilə mahiyyətinin izahı;

- nəzarətin ümumi məqsədinin (bankın fəaliyyətinin məqsədlərinə çatması) və konkret hədəflərin (Rusiya Federasiyası qanunvericiliyinə və Rusiya Bankının qaydalarına uyğunluğunun qiymətləndirilməsi, bank fəaliyyətinin monitorinqi nəticələrinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi, maliyyə və idarəetmə məlumatlarının qiymətləndirilməsi).

Nəzarətin idarəetmə fəaliyyətinə aid olması ilə bağlı müddəa onun iqtisadi kateqoriyalarla əlaqəsini başa düşmək üçün əsas əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, ötən əsrin 50-60-cı illərində Sovet iqtisadi ədəbiyyatında nəzarətin kreditin funksiyası kimi tərifi barədə geniş müzakirə aparıldı. Müasir elmi əsərlərdə maliyyə nəzarəti xüsusi maliyyə funksiyası kimi xarakterizə olunur.

Bu baxışa qarşı inandırıcı dəlillər O. İ.Lavruşin tərəfindən tərtib edilmiş və “nəzarət, müşahidə, müqayisə funksiyası ... kredit münasibətlərinin stimullaşdırıcı xüsusiyyətlərindən istifadə edən bank aparatına xasdır” deyərək qeyd edilmişdir (СОЛОВЬЕВА, О.В., 2017: с.85). Ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı bank nəzarəti, banka, fəaliyyətinə aid olması səbəbindən özünəməxsus bir xüsusiyyətə malikdir. Və bu o deməkdir ki, bütün bank nəzarəti sistemi bankın xüsusi bir “nağd və nağdsız ödəniş dövriyyəsinə tənzimləyən pul institutu” kimi fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Bankın və onun fəaliyyətinin spesifikliyi nəzarət istiqamətinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Birincisi, bank cəmiyyətin sosial baxımdan əhəmiyyətli bir obyektidir. Fiziki və hüquqi şəxslərə məxsus əhəmiyyətli fondları cəmləşdirir. Nəticə etibarilə bu

vəsaitlərin təhlükəsizliyini təmin etmək, banka etibar etmək, nəzarətin ən vacib vəzifəsidir.

İkincisi, bank emissiya, tənzimləmə və vasitəçilik funksiyalarını yerinə yetirən iqtisadi cəhətdən səmərəli və cəmiyyətdə əhəmiyyətli bir qurumdur. Bu baxımdan hər bir bankın səmərəli fəaliyyətinin, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi həm də idarəetmə və nəzarətin ən vacib vəzifələrinə aiddir.

Üçüncüsü, bank, cəmiyyətin ən riskli subyektlərindən biridir, fəaliyyətləri bütün təkrar istehsal prosesində əks olunur və bu səbəbdən də hər hansı bir mərhələdə ortaya çıxan risklərdir. Bank fəaliyyətinin bu xüsusiyyəti, bankın uzunmüddətli və dayanıqlı işləməsi üçün şərt kimi bank nəzarətinin vaxtında müəyyənləşdirilməsinə, etibarlı qiymətləndirilməsinə və qorunmasına yönəldilməsini nəzərdə tutur.

Dördüncüsü, bank öz hüquq və vəzifələri olan cəmiyyətin subyektlərindən biridir.

Bu səbəbdən cəmiyyət, müştərilər, səhmdarlar qarşısında qanuni öhdəliklərə əməl etmək də bir nəzarət vəzifəsidir.

Beşincisi, bank, təşkilati bir quruluş olaraq, iki səviyyəni əhatə edən bir sistemə malikdir:

- Rusiyada Rusiya Bankı tərəfindən təmsil olunan birinci;
- kommersiya bankları da daxil olmaqla kredit təşkilatları tərəfindən təmsil olunan aşağı;

Bu sistem daxilində aşağıdakılarla xarakterizə olunan münasibətlər mövcuddur: - qanunvericilik və Rusiya Bankının tənzimləmə tələbləri ilə müəyyən edilmiş əsas qayda və fəaliyyət normalarına riayət olunmaqla aşağı səviyyənin yuxarı səviyyəyə tabe olması;

- aşağı səviyyəli kredit təşkilatlarının hər bir elementinin fəaliyyətinin hüquqi və iqtisadi müstəqilliyi.

Bu baxımdan, bank sistemi daxilindəki nəzarət mühiti, ilk növbədə, bank sisteminin uzunmüddətli və effektiv fəaliyyətini təmin etmək üçün Rusiya Bankı

tərəfindən həyata keçirilən idarələrarası nəzarət sahəsi ilə müəyyən edilir; ikincisi, fəaliyyətlərinin səmərəliliyini və zərərlərdən qorunmasını təmin etmək üçün kredit təşkilatlarının özləri səviyyəsində bankdaxili nəzarət (Рыбалко О.А, Шалаева, Л.В. 2017).

Beləliklə, bank nəzarəti bütün bank sisteminin və onun ayrı-ayrı struktur elementlərinin işləməsi üçün müəyyən olunmuş norma və standartlardan kənarlaşmaların müəyyənləşdirilməsinə, qarşısının alınmasına, aradan qaldırılmasına yönəlmiş müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı əlaqəli tədbirlər sistemi kimi təqdim edilə bilər. Nəzarət prosedurlarının sayına, əvvəllər müəyyənləşdirilmiş nəzarət mahiyyətinə uyğun olaraq aşağıdakıları daxil edirik: müşahidə (məlumatların toplanması və işlənməsi); yoxlama və nəticələrinə dair fəaliyyət. Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, Bazel Nəzarət Komitəsi bir bankın daxili nəzarətini müəyyənləşdirir (və bu, Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankının nəzarəti daxil olmaqla bütün bank nəzarətinə də şamil edilə bilər) "... yalnız müəyyən bir anda həyata keçirilən bir prosedur və ya siyasət deyil, daim. bankın bütün səviyyələrində davam edən bir müddət. "

Eyni zamanda, bank nəzarətinin istiqaməti xeyli dəyişmişdir. Bank riski idarəetmə sisteminə daxil edilmişdir. İdarəetmənin bir proses kimi xarakteristikası, geniş bir insanı əhatə edən qalıcı bir nəzarət mexanizmini nəzərdə tutur. Bununla birlikdə, müasir Rus praktikası göstərir ki, nəzarət hələ bir proses kimi xarakterizə edilə bilməz. Bu hələ həll edilməli olan bir problemdir.

Buna görə bütün bank nəzarəti texnologiyasını təqdim etmək vacibdir, bu da tərkib hissələrinin məzmununa idarəetmə fəaliyyətinin bir növü kimi istinad edilməsini nəzərdə tutur.

Nəzarətə həsr olunmuş tədqiqatlarda aşağıdakı elementlər ayrılır: mövzu, məqsəd, məqsəd, vəzifələr, həyata keçirilmə növləri, metodları və texnologiyaları, nəticələrin qeydiyyatı və nəzarət nəticələrinə əsasən qərar qəbulətmə.

Ümumiyyətlə, idarəetmə tərkibindəki bu elementləri bir sistem olaraq bölməklə, ona bəzi düzəlişlər etmək məqsədəuyğundur: a) tərkiblərindən -

nəticələrin dizaynından kənarlaşdırmaq, çünki bu element məzmunu deyil, təşkilatda mövcud olan nəzarətin dizayn tərəfini müəyyənləşdirir. hər hansı digər element; b) “qərar qəbuletmə” - yoxlamanın nəticələrinə əsasən bankın fəaliyyətinin məzmununu daha dolğun əks etdirən aşkar edilmiş çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər ilə əvəz olunmalıdır(Шуремов, Е.Л, Д.В. Чистов, Г.В. ЛЯМОВА, 2016: с.112).

İdarəetmə sistemini təşkil edən elementlər arasında idarəetmə mövzusu və obyekt böyük əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nəzarət mövzusunda asılı olaraq aşağıdakılar fərqlənir: Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankının nəzarəti və bankdaxili nəzarət. Məzmunun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, nəzarətin müəyyən edilmiş məhdudlaşdırılması nəzarət formaları kimi müəyyənləşdirilməlidir.

Bir sıra alimlər və iqtisadçılar Mərkəzi Bankın nəzarət funksiyasına sahib olduğunu etiraf edirlər. V. N. Shenaev, Naumchenko O. V., Polyakov V. P., Moskovkina J.I bu mövqeyə sadıqdır. A. Digər iqtisadçılar, məsələn, S. Batyreva, Mərkəzi Bankın nəzarət fəaliyyətini tənzimləmə funksiyasının xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir, eyni zamanda iki tənzimləmə sahəsini vurğulayır: pul dövriyyəsi və kredit təşkilatlarının fəaliyyəti. S. V. Batyrevanın fikrincə, kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi nəzarət və nəzarət yolu ilə həyata keçirilir, sonuncusu nəzarətin davamıdır və kredit təşkilatlarının qanunvericilik və nəzarət orqanlarının tənzimləmə tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılmasından ibarətdir.

Birincisi, bir Mərkəzi Bank və ya ticarət olsun, bir bankın funksiyalarının eyni olduğunu nəzərə alaraq Mərkəzi Bankın nəzarət fəaliyyətinin tənzimləmə funksiyasına aid olduğu mövqeyini dəstəkləyirik; ikincisi, nəzarət bankın iqtisadi mahiyyətinə xas deyil - bank tənzimləmə funksiyasına malikdir və nəzarət idarəetmə fəaliyyətinin ifadəsi kimi tənzimləmə tərəflərindən birini əks etdirir.

Bu baxımdan Mərkəzi Bankın fəaliyyətindəki nəzarət və nəzarət arasındakı əlaqəyə dair yeni bir sual ortaya çıxır. S. V. Batyreva tərəfindən yuxarıda göstərilən analizlərdən nəzarət nəzarətin davamı olaraq təqdim edilir, "Maliyyə və

Kredit Ensiklopedik Lüğəti" ndə nəzarət nəzarətin bir hissəsi kimi qəbul edilir: "Bank onlar üçün məcburi standartlar müəyyənləşdirmək (kredit təşkilatları), onların icrasına nəzarət etmək, fəaliyyətinə dair yoxlamalar aparmaq hüququna malikdir. yerlərə və ayrıca banklara lisenziyanın ləğv edilməsinə qədər sanksiyalar tətbiq etmək."

Bu baxımdan aşağıdakıları qeyd etmək lazım gəlir. Həqiqətən, Mərkəzi Bankın idarəetmə iyerarxiyasındakı xüsusi statusu, yəni. "banklar bankı" statusu, müvafiq normalara uyğunluğun yoxlanılması ilə əlaqəli həm qayda hazırlama, həm də nəzarət fəaliyyətinin tənzimlənməsinin məzmununda mövcudluğunu müəyyənləşdirir (Твердохлебов, В.В., 2018).

Nəticə etibarilə, bir tərəfdən bankların fəaliyyətinə dair tənzimləyici sənədlər yaratmaqla, digər tərəfdən bankların fəaliyyətinə dair tənzimləyici tələblərdən kənarlaşmaları müəyyən etmək və aradan qaldırmaqla bank fəaliyyətinin tənzimlənməsini ortaya qoyan yuxarı və aşağı hissələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin yeni bir forması kimi müəyyən edilə bilər.

Buna görə nəzarəti nəzarəti dəstəkləyən bir vasitə olaraq, bütün sistemin effektiv işləməsini təmin edən idarəetmə fəaliyyətinin bir növü kimi qəbul edirik.

Öz növbəsində, nəzarət, pul dövriyyəsinin tənzimlənməsindən fərqli olaraq bank fəaliyyətinə yönəlmiş bir növ dövlət tənzimləməsidir.

Nəzarətdən fərqli olaraq, Mərkəzi Bankın nəzarəti, nəzarət fəaliyyəti dövlətin mənafeyini təmsil edən digər qurumlar, məsələn, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirildiyi təqdirdə, idarələrarası nəzarətdir.

Rusiya Bankının nəzarət orqanı kimi xüsusi hüquqi statusuna əsasən, nəzarətin obyektı və mövzusu spesifikdir. Nəzarət obyektı dedikdə bank sisteminin aşağı hissəsini təşkil edən kredit təşkilatları və nəzarət obyektı dedikdə, idarələrarası (və Rusiya və dövlət üçün) nəzarətin sərhədlərini əks etdirən fəaliyyətlərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri nəzərdə tutulur.

Xarici praktikada, son illərdə kommertiya banklarının fəaliyyətinə mərkəzləşdirilmiş nəzarət baxımından əhatə dairəsini azaltmaq, bank daxili

nəzarətin əhatə dairəsini və əhəmiyyətini genişləndirməklə yanaşı, bank risklərinin tənzimlənməsinə diqqət yetirmək meylə müşahidə olunur.

Rusiya Mərkəzi Bankı ilə yanaşı, audit firmaları kredit təşkilatlarının etibarlılığı üzərində nəzarəti həyata keçirirlər (Ситнов, А.А., Уринцов И.А., 2018: s.239).

Bu nəzarət müstəqil audit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən və müəyyən bir yoxlama obyektinə malik olan müstəqil bir forma kimi təsnif edilməlidir.

Yoxlamaların məqsədi yoxlanılan qurumların maliyyə (mühasibat) hesabatlarının etibarlılığı və mühasibat uçotu prosedurunun Rusiya Federasiyası qanunvericiliyinə uyğunluğu barədə fikir bildirməkdir. Bu cür yoxlamalara ehtiyac, hesabat istifadəçilərinin məlumatlandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün fəaliyyətinin nəticələri, yoxlanılan qurumların maliyyə və əmlak vəziyyəti barədə məlumat əldə etmək ehtiyaclarından irəli gəlir.

Yoxlamaların nəticələrinə əsasən, auditorlar aşağıdakı hərəkətləri edirlər: fərqləndirilmiş nəticələr şəklində əsaslandırılmış qərar qəbul edirlər: qeyd-şərtsiz qeyd-şərtsiz müsbət və ya dəyişdirilmiş müsbət, mənfi, rəy bildirməkdən imtina; aşkar olunmuş çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün təkliflər hazırlamaq.

Ən geniş, bankda bütün səviyyələrdə fəaliyyət göstərən bir nəzarət sistemi kimi başa düşülən daxili bank nəzarəti sahəsidir. Daxili nəzarət aşağıdakılar tərəfindən həyata keçirilir:

- Bank sahibləri maraqlarını təmsil edən Şurası;
- Bankın rəhbərliyi;
- Bankın bölmə rəhbərləri;
- daxili nəzarət xidməti.

Bank nəzarətinin hər bir istiqaməti tənzimlənir xüsusi nəzarət sahələrini və mümkün təsir tədbirlərini müəyyən edən Bankın müvafiq standartları və sənədləri (tənzimləmə, sifariş, vəzifə təlimatları). Daxili nəzarət sistemində gəldikdə (bankla əlaqəli olaraq) hal-hazırda təsərrüfat subyektinin idarəedicilərinin və (və ya)

sahiblərinin ümumi vəziyyətini, praktik fəaliyyətlərini, tədbirlərini və prosedurlarını əks etdirən "nəzarət mühiti" istifadə olunur (Сотникова, Л.В., 2019: s.104).

Nəzarət mühiti aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

-siyasi və idarəetmə metodları;

-şirkətin təşkilati quruluşu;

- direktorlar şurasının fəaliyyəti;

- idarəetmə funksiyaları və vəzifələrinin bölüşdürülməsi metodları; - idarəetmə üsulları; - kadr siyasəti və təcrübəsi;

-xarici təsirlər (məsələn, Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankı tərəfindən yoxlama); - sənədləşmə və sənəd dövriyyəsi qaydası. Nəzarət mühitinin keyfiyyət vəziyyəti şirkətin işçilərinin səriştəsi, aydınlığı ilə müəyyən edilir

daxili bank sənədləri, tətbiq olunan nəzarət metodlarının effektivliyi, müəyyən edilmiş çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün bank rəhbərliyinin iradəsi və bacarığı.

Bankla bağlı daxili nəzarətin əhatə dairəsi aşağıdakı bloklarda təsvir edilə bilər:

- Rusiya Bankının kommersiya banklarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik və tənzimləmə sənədlərinə uyğunluq;

-bankın fəaliyyətinin məzmununu təşkil edən iqtisadi prosesləri tənzimləyən daxili qaydalara və məhdudiyyətlərə uyğunluq;

- kredit daxil olmaqla bank risklərinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, monitorinqi və tənzimlənməsi sistemi;

- mühasibat və hesabat vəziyyəti;

-hər səviyyədə idarəetmə sisteminə nəzarət;

- bank işçiləri tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara uyğunluq.

Beləliklə, bankdakı nəzarətin əhatə dairəsi aşağıdakıları əhatə edir:

a) bankın fəaliyyətinin hüquqi sahəsi, yəni. bankın fəaliyyətini tənzimləyən ümumi və spesifik hüquq normalarına uyğunluq;

b) iqtisadi proseslər, əsasən müəyyən edilmiş hədlərdən kənarlaşmalar; bankın artan risklərini və problemlərini əks etdirən mənfi tendensiyaların müəyyənləşdirilməsi;

c) mühasibat və hesabat vəziyyəti;

d) bankdakı problemlərin vaxtında aşkarlanmasına imkan verən bütün səviyyələrdə idarəetmə sistemi;

e) bank işçilərinin icra intizamı.

Son illərdə daxili nəzarət xidmətinə xaricdə və Rusiyada daxili bank nəzarətində xüsusi yer verilir. Rusiya Bankının tələblərinə uyğun olaraq, bu xidmət “daxili nəzarət sisteminin monitorinqi, işləməsi ilə bağlı problemləri müəyyənləşdirmək və təhlil etmək, habelə banklarda fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq və artırmaq üçün təkliflər hazırlamaq” məqsədi ilə yaradılmışdır.

Beləliklə, bu xidmət mövcud nəzarət sistemini bankın konkret şöbələri səviyyəsində izləmək üçün hazırlanmışdır (Нечитайло, А.И., Панкова Л.В., 2017: с.28-33).

Bank tənzimlənməsi üzrə Bazel Komitəsi daxili nəzarət prosesinin əsas məqsədlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- həyata keçirilən fəaliyyətlərin effektivliyinin və səmərəliliyinin təmin edilməsi (həyata keçirilən fəaliyyətlər zamanı nəzərdə tutulan nəticələrə nail olmaq üçün hədəflər);

- maliyyə və idarəetmə məlumatlarının (məlumat tapşırıqları) etibarlılığının, tam və vaxtında təmin edilməsi;

- tətbiq olunan qanun və qaydalara uyğunluq (müəyyən edilmiş performans standartlarına uyğunluq tapşırıqları).

Beləliklə, müasir bank nəzarəti anlayışı nəzarətin sərhədlərini genişləndirir, onu yalnız tətbiq olunan qanun və qaydalara uyğunsuzluq ifadəsi ilə məhdudlaşdırmır. Bank nəzarəti sahəsi bankın fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün tədbirlərinin qiymətləndirilməsinə qədər uzanır.

1.2. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin formaları və növləri

Bank nəzarəti sistemi, formanı nəzarət obyektinin və predmetinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirməklə yanaşı, nəzarət növlərini, metodlarını və texnologiyalarını da əhatə edir.

Son illərin müxtəlif nəzarət formalarına həsr olunmuş iqtisadi ədəbiyyatda bu məsələlər hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir (Мельник, М.В., Е.Б. Герасимова, 2018: с.192).

Bank nəzarəti sisteminin bu elementləri barədə müəllifin fikri budur.

müxtəlif təsnifat meyarlarına əsasən aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

1. Nəzarət obyektini (sahəsi) üzrə aşağıdakılara nəzarəti ayırmaq məsləhətdir: - Rusiya Federasiyasının qanunvericilik aktlarına uyğunluq; - iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi baxımından bir kommərsiya bankının qaydalarına uyğunluq; - mühasibat və hesabatların düzgünlüyü; - kredit təşkilatının idarəetmə vəziyyəti; - informasiya sistemlərinin vəziyyəti və bank bölmələri tərəfindən saxlanılan məlumatların adekvatlığı (outsorsinq); - icra intizamına uyğunluq.

2. Nəzarət vaxtından asılı olaraq:

- hər hansı bir pozuntu barədə xəbərdarlıq olaraq ilkin;
- pozuntuları tez bir zamanda aradan qaldırmaq üçün bir yol olaraq;
- Alınan nəticələri qiymətləndirmək və müvafiq tədbirlər görmək üçün bir yol olaraq təqib edin.

H. Nəzarətin məqsədindən asılı olaraq aşağıdakı növləri ayırmaq olar:

- obyektin monitorinqi kimi nəzarət;
- obyektin tam sənədli yoxlanışını əhatə edən baxış;
- öyrənilən vəziyyətin lazımi vəziyyətə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək kimi yerə getməklə yoxlamaq; çeşidlər kompleks və tematik olaraq bölünür; möhkəm və seçici;
- obyekt haqqında müəyyən məlumat əldə etməyin bir yolu kimi müayinə;
- sənədlərin həqiqiliyini və ya əməliyyatların qanuniliyini müəyyənləşdirmək üçün bir vasitə kimi təhlil edilməsi.

Göstərilən nəzarət növləri demək olar ki, bütün nəzarət subyektləri üçün tipikdir: nəzarət sahəsi mahiyyət etibarilə eynidir; ilkin, sonrakı, cari nəzarətin istifadəsi var; monitorinqin, müayinənin, yoxlamanın, müayinənin tətbiqi.

Yalnız onların həyata keçirilmə üsulları və texnologiyaları, həmçinin nəzarət subyektlərinin fərqli hüquqi statusu nəzərə alınmaqla nəzarətin nəticələrinə əsasən tətbiq olunan təsir tədbirləri fərqlidir (Бариленко, В.И. Плотникова С.Ю., 2018: с.209).

Nəzarət metodu dedikdə, bu baxımdan bu və ya digər nəzarət növü çərçivəsində istifadə olunan bir sıra texnika, prosedurlar məcmusu nəzərdə tutulur.

Bankın özü tərəfindən həyata keçirilən ilkin nəzarət, həyata keçirilmə üsulu olaraq potensial borcalanın ilkin öyrənilməsi, borcalanın krediti ödəmək qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, kredit müqaviləsinin şərtlərinin formalaşdırılması, kredit təminatının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və s. Kimi prosedurların mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Nəzarət texnologiyası dedikdə, müəyyən bir metodun istifadəsini müşayiət edən xüsusi prosedurlar nəzərdə tutulur. Məsələn, ilkin nəzarət üçün Rusiya Bankı, tətbiqetmə metodlarından biri kimi, banklar üçün məcburi standartların və tələblərin hazırlanması ilə xarakterizə olunur. İcra texnologiyası, fikrimizcə, bunlardır: bu standartları və tələbləri düzəldən normativ aktların dərc edilməsi; vəziyyətlərini xarakterizə edən hesabat formalarının müəyyənləşdirilməsi və s.

Bank nəzarətinin ayrı-ayrı elementlərinin ümumi tədqiqatı yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

Bank nəzarəti aşağıdakılarla xarakterizə olunan bir sistemdir:

1. Bütün nəzarət formalarının əlaqəsi. Bankdaxili nəzarət fəaliyyəti Mərkəzi Bankın və audit şirkətlərinin apardığı nəzarətlə sıx əlaqələndirilir ki, bu da onların bank sisteminin uzunmüddətli və səmərəli fəaliyyətini, əhalinin ona olan inamını təmin etmək üçün hazırlanmış vahid bank nəzarəti sistemi kimi xarakterizə olunmasına imkan verir (Одегова, Н.А., 2019).

Bu sistemin birliyi aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

- a) vahid nəzarət obyektı - kredit təşkilatları;
- b) vahid nəzarət subyektı - obyektin hüquqi, iqtisadi, mühasibat, idarəetmə, kadr vəziyyəti;
- c) nəzarət istiqamətinin birliyi - bankın fəaliyyət məqsədlərinə çatması;
- d) məlumat bazasının birliyi - sintetik və analitik mühasibat məlumatları, konsolidasiya edilmiş və bankdaxili hesabatlar.

2. Bank nəzarətinin ayrı-ayrı alt sistemləri daxilində ayrı-ayrı elementlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi: fərdi formalar çərçivəsində idarəetmə obyektı və subyektı nəzarət növlərinin, metodlarının və texnologiyalarının məzmununu müəyyənləşdirir.

3. Bank sektorundakı nəzarət sisteminin ümumi xarakteristikası, borcların qaytarılmasına nəzarət daxil olmaqla ayrı-ayrı sahələrə aiddir. Bu istiqamət eyni sfera, növlər, nəzarət metodları ilə xarakterizə olunur.

1.3. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin aparılmasının metodları

Maliyyə nəzarəti metodları tətbiqetmə üsulları və ya metodları kimi başa düşülür. Xüsusi bir metodun tətbiqi bir sıra amillərdən asılıdır: nəzarəti həyata keçirən orqanların fəaliyyət vəziyyətinin hüquqi vəziyyəti və xüsusiyyətləri, nəzarətin obyektı və məqsədi, nəzarət hüquq münasibətlərinin yaranma əsasları və s.

İcra üsullarına görə maliyyə nəzarəti aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

- a) yoxlamalar - hesabat sənədləri və xərc sənədləri əsasında maliyyə fəaliyyətinin bəzi məsələlərinə baxılır, aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması üçün tədbirlər planlaşdırılır;
- b) sorğular - təsərrüfat subyektinin yoxlamalardan daha geniş maliyyə və iqtisadi göstəricilərini əhatə edir; tədqiq olunan iqtisadi qurumun maliyyə vəziyyəti və inkişaf perspektivləri müəyyən edilir;
- c) nəzarət - tənzimləyici orqanlar tərəfindən hər hansı bir maliyyə fəaliyyəti aparmaq üçün lisenziya almış təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilən;

d) maliyyə fəaliyyətinin təhlili - maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini, maliyyə vəziyyətini və səhmdar kapitalını, habelə istifadəsinin effektivliyini müəyyənləşdirmək üçün dövrü və ya illik maliyyə hesabatlarının ətraflı öyrənilməsinə əhatə edir;

e) nəzarət (monitorinq) - müştəri müəssisələrinin aldığı krediti istifadə etmələri və maliyyə vəziyyətləri ilə bağlı kredit təşkilatları tərəfindən daimi nəzarəti nəzərdə tutur;

f) audit - təsərrüfat subyektinin qanuniliyini, düzgünlüyünü, məqsədəuyğunluğunu və effektivliyini yoxlamaq üçün onun maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin tam yoxlanılmasını əhatə edir.

Beləliklə, aşağıdakı maliyyə nəzarəti metodları tətbiq olunur: yoxlamalar, yoxlamalar (sənədləşmə, mühasibat və hesabat vəziyyəti və s.), Maliyyə planları layihələrinin, müraciətlərin, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinə dair hesabatların, hesabatların, vəzifəli şəxslərin məlumatlarının dinlənməsi və s. onlar ümumiyyətlə planlaşdırılır. Ancaq ortaya çıxan ehtiyacla əlaqədar olaraq plan xaricində həyata keçirilə bilər (Мельник, М.В., Е.Б. Герасимова, 2018: с.192).

Maliyyə nəzarətinin metod və üsullarına bunları ayırd edirlər:

- yoxlamalar,
- sorğu,
- anketlər,
- nəzarət,
- maliyyə fəaliyyətinin təhlili,
- müşahidələr,
- audit.

Anket, yoxlamanın məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün müəyyən nəzarət obyektləri haqqında məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlili üçün nəzarət fəaliyyətidir.

Təhlil, səmərəliliyin və effektivliyin ümumi qiymətləndirilməsi məqsədi ilə sənədlərin ətraflı öyrənilməsidir. Bu cari və illik hesabat əsasında aparılır və sistemli və faktorial yanaşma ilə fərqlənir.

İqtisadi təhlil, iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini, təşkilatların, müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün maliyyə və mühasibat hesabatlarının ətraflı öyrənilməsini hədəfləyir.

Müşahidə (monitorinq) - təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində cari dəyişiklikləri müəyyən etmək üçün daim icra olunan nəzarət tədbirləri sistemidir. Məsələn, kredit təşkilatları verilmiş kreditlərin istifadəsini və borcalanın maliyyə vəziyyətini daim nəzarətdə saxlayır. Alınan kreditlərdən səmərəsiz istifadə və ödəmə qabiliyyətinin azalması kredit şərtlərinin sərtləşməsinə və kreditin vaxtından əvvəl ödənilməsini tələb edə bilər.

Audit, maliyyə nəzarətinin əsas, ən dərin, hərtərəfli metodudur. Yoxlamanın məqsədi yoxlanılan təsərrüfat fəaliyyətində pozuntuların aşkarlanması və qarşısını almaqdır.

II FƏSİL .BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin aparılması prosesinin təhlili

Bank sektorunda maliyyə nəzarəti dedikdə, müstəqil auditor tərəfindən bankın maliyyə hesabatlarının yoxlanılması nəzərdə tutulur. Bankın fəaliyyətinin maliyyə nəzarətinin aparılması prosesi bir neçə mərhələdən ibarət ola bilər. Audit metodları, auditin mərhələlərindən və mahiyyətindən asılı olaraq tərtib olunur. Başlanğıcda, yoxlama aparmaq üçün bank, auditor xidmətlərinin göstərilməsi tələbi ilə auditora müraciət edir. Yoxlamaya başlamazdan öncə bankla auditor firması (auditor) arasında tərəflərin hər birinin hüquq və vəzifələrini əks etdirən müqavilə imzalanır. Birbaşa yoxlama prosesinə başlamazdan əvvəl auditor, bankın fəaliyyəti ilə tanış olur.

Banklarda kənar və daxili audit maliyyə nəzarətinin aparılması ilə sıx əlaqəli olduğundan, əvvəlcə bankın daxili nəzarət mexanizminin təşkili və effektivliyi qiymətləndirilir, daxili auditin obyektivliyi, müstəqilliyi, peşəkarlığı və yerinə yetirilən funksiyaların həcmi müəyyən edilir. Auditorlar yoxlanılan bankın bütün fəaliyyətlərini öyrənir, həqiqi, düzgün qiymətləndirir, mühasibat hesabatında düzgün əks etdirir və bu əməliyyatlarla bağlı qanunvericiliyin tələblərinə cavab verən aktiv və passiv əməliyyatların vəziyyətini nəzərə alır. Auditor yalnız bankın maliyyə və təsərrüfat fəaliyyəti ilə tanış olduqdan sonra yoxlamayı planlaşdırmağa başlayır, yoxlama metodlarını seçir (<https://www.finansist.az/upload-files/Jurnal-5-Audit-standartlari.pdf>)

Metod, hədəflərə nail ola bilmək üçün istifadə edilən bir sıra texnika və metodlar toplusudur. Audit şirkətləri yoxlanılan müəssisəni audit etmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə edə bilərlər. Ancaq metodların tərkibi daha çox bankın maliyyə və iqtisadi fəaliyyətindən, auditin məqsədindən və digər amillərdən asılıdır. Həmçinin, hər bir audit şirkətinin metodları da bir-birindən fərqlənə bilər,

lakin kollektiv olaraq, audit metodlarının yaradılması üçün dörd əsas yanaşmadan istifadə edilir.

- Mühasibat yanaşması
- Hüquqi yanaşma
- Xüsusi yanaşma
- Sektor yanaşması

Mühasibat yanaşmasına ənənəvi yanaşma da deyilir. Bu yanaşma, mühasibat uçotunun müxtəlif bölmələri üçün yoxlama metodlarının inkişafını özündə ehtiva edir, məsələn, kassa əməliyyatlarının auditi, hesabatlı şəxslərlə hesablaşmaların auditi, əmək haqqı ilə işçilərlə hesablaşmaların auditi və s. Bu yanaşmada ümumilikdə dövriyyə və balans hesabatlarının, ümumi və kassa kitablarının və s.-nin yoxlanılmasına dair hesabatlarla əlaqəli bütün sənədlər yoxlanılır.

Hüquqi yanaşma, müxtəlif məsələlərin hüquqi baxımdan yoxlanılması məqsədilə metodların işlənib hazırlanmasını əhatə edir. Bu metodlar, iqtisadi fəaliyyətin əks olunmasının hüquqi tərəfinin daha dərindən öyrənilməsini nəzərdə tutur. Bu metodlara bankın nizamnamə kapitalının formalaşmasının düzgünlüyünün və tamlığının yoxlanılmasını, həmçinin təsisçilərlə hesablaşmaların düzgün aparılmasının yoxlanılması proseduru özünə daxil edən nizamnamə kapitalının yoxlanılması metodologiyasını daxil etmək olar. Bağlanan müqavilələrin qüvvədə olan qanuna uyğunluğu və əmək qanunvericiliyinə müvfiqliyinin yoxlanılması da bu növ audit metodologiyasına istinad edir. Audit qanunlarında bu cür metodlara nəzarət sistemi vasitələri deyilir.

Xüsusi yanaşma, xüsusi xüsusiyyətlərə malik bankın yoxlanılması üsullarının inkişafını (idarəetmə strukturu, kapital quruluşu, təşkilati-hüquqi forma, vergi rejimi və s.) əhatə edir. Məsələn, konsolide maliyyə hesabatları olan bankım yoxlanılmasını buna misal olaraq göstərmək olar.

Sektor yanaşmasında təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət növündən asılı olaraq təftiş metodları hazırlanır. Bu metodlara bankların yoxlanılması metodları daxildir.

Metod seçərkən aşağıdakı yoxlama üsullarından istifadə olunur: nəzarət üsulları, analitik üsullar, əməliyyatların ətraflı öyrənilməsi.

Nəzarət metodlarına bank rəhbərliyi tərəfindən nəzarət sistemlərinin kompüterləşdirilmə dərəcəsi asılı olan keyfiyyətə nəzarət daxildir.

Analitik metodlara, məsələn, əməliyyatların böyümə və ya azalma dərəcələrini, cari və əvvəlki ilin gəlirlərinin araşdırılmasını, bank sektorunda paralellər aparılmasını və proqnozlar verilməsini daxil edirlər.

Ətraflı təhlillərdən aşağıdakılar daxildir: mühasibat sənədlərinin yoxlanılması, əməliyyatların faktiki yoxlanılması, mühasibat uçotunun yoxlanılması, mühasibat uçotundakı sənədlərin sənədlərlə (həmçinin mühasibat uçotu qeydləri, sənədlər və bir-biri ilə əlaqəli əməliyyatlar barədə faktiki məlumatlarla) müqayisə edilməsi, əks yoxlamaların aparılması. Auditdə istifadə metodlarından asılı olaraq aşağıdakı yoxlama metodlarından da istifadə edilir: davamlı, seçmə, kombinə, sənədli və faktiki.

Daimi nəzərdən keçirmə strategiyası bütün əsas mühasibat qeydlərinin, məntiqi və istehsal edilmiş mühasibat qeydlərinin və maliyyə hesabatlarının mahiyyətinin müəyyən bir tədqiqatı əhatə edir. Davamlı texnika qiymətləndirilməsi zamanı əsas qeydlərin məlumatları bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir və elmi mühasibat qeydlərinin mahiyyəti verilir. Elmi mühasibat məlumatları daha sonra istehsal edilmiş mühasibat dövriyyəsi və tarazlığı ilə əlaqələndirilir. İstehsal edilən qeydlərdəki tarazlıqların əks olunmasının dəqiqliyi hələ müəyyənləşdirilməmiş vərəq şeyləri elan tarixləri ilə müqayisədə yoxlanılır. Müvafiq fərdi qeydlərdəki məlumatların dəqiqliyini tamamilə yoxlayarkən banklarda müşayiət olunanlara diqqət yetirilməlidir:

□ yüksək əmək intensivliyi səbəbindən hər zaman tam yoxlama aparılmır (banklarda müştərilərin minlərlə şəxsi hesabı var - hesablaşma, kredit, depozit və digərləri);

□ Analitik və sintetik mühasibat məlumatlarının uzlaşdırılması, sintetik mühasibat məlumatları ilə maliyyə hesabatları arasında yazışmaların qurulması avtomatik olaraq həyata keçirilir və daxili nəzarət sistemi tərəfindən idarə olunur.

Müştəri sifarişlərinin icrası ilə əlaqəli olmayan və buna görə də onlar tərəfindən nəzarət olunmayan əməliyyatlar üçün sənədlərin tam yoxlanılması məsləhətdir. Bu sənədlərə bankın gəlir və xərcləri, nizamnamə fondunun formalaşdırılması ilə bağlı daxili bank əməliyyatları sənədləri daxil edilir.

Yoxlama texnikası ümumiyyətlə az bir hissə üçün sınınmış cəmi haqqında kifayət qədər dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir. Bir nümunə icmalında rəyçi, elementin mühasibat qeydlərini davamlı olaraq əvəzinə, tətbiq olunan nəzərdən keçirmə standartının ehtiyacları ilə etibarlı bir şəkildə araşdırır.

Konsolide imtahan texnikası - davamlı və çox yönlü qiymətləndirmə strategiyalarının qarışığıdır. Bir neçə yüksək təhlükəli mübadiləni yoxlamaq üçün yetərli bir tədqiqat texnikasından istifadə olunur. Bu birjalara aşağıdakılar daxildir: tanış olmayan ticarət birjalrı, səhmdar keyfiyyətləri olan birjalar və digərləri. Xüsusi çek strategiyası kifayət qədər böyük olan mübadilələri təsdiqləmək üçün istifadə olunur. Belə mübadilə, məsələn, nağd pul, geri ödəmə, maliyyə və sairləri özündə birləşdirir, buna görə çox hallarda ehtimal olunur ki, rəy verən şəxs fasiləsiz nəzərdən keçirmə strategiyasından istifadə etməsinə təşviq olunur və ümumiyyətlə çox böyük hallarda imtahan iştirakçısı istifadə etməlidir.

Faktiki nəzarət metodları - gerçəkliyi, yəni əməliyyatların gerçəkliyini müəyyənləşdirmək üçün aparılır. Sənədlərə, bankın səhmdarlarının və müştərilərinin, maliyyə orqanlarının mühasibat uçotuna əsasən aparılır. Pul və maddi dəyərlərin qəbulu və verilməsi sorğu yolu ilə və ya hüquqi və fiziki şəxslərin arayışı ilə müəyyən edilir. Bunlara inventar, vizual qiymətləndirmə və ekspert rəyi daxildir. Maliyyə hesabatlarının yoxlanılması zamanı auditor inventarizasiyanı müstəqil aparmır, lakin illik hesabat tərtib etmədən əvvəl inventarizasiya zamanı onun iştirakı arzu olunandır. Vizual müşahidə metodundan istifadə edərkən əsasən obyekt təhlili, sorğu-sual və sınaq metodlarına müraciət

edirlər. Xüsusi audit tapşırığı üzrə xronometraj, iş gününün fotosəkli və xidməti təhlili istifadə edilə bilər.

Sənədli (daxili) audit mərkəzinin mühasibat uçotu (ilkin və konsolidə olunan) və mühasibat yaxud vergi hesabatlarının öyrənilməsi ilə məhdudlaşan bir yoxlamadır. Belə bir təftiş, bir qayda olaraq yoxlanılan müəssisəyə getmədən həyata keçirilir. Bu qrupa aşağıdakılar daxildir: sənəd təhlili, məlumat modelləşdirmə və kameral icmallar. Maliyyə hesabatlarının yoxlanılması zamanı bir qayda olaraq sənədlər forma və məzmunca araşdırılır. İnformasiya modelləşdirməsinə aşağıdakılar daxildir: əks yoxlamalar, əməliyyatların qarşılıqlı nəzarəti, əks hesab, sənədlərin analitik yoxlamaları, nəzarət müqayisələri (balans münasibətləri), məntiqi yoxlamalar, sənəd yoxlamaları, izləmə.

Kameral yoxlamalar mühasibat reyestrləri məlumatlarının Baş kitabın məlumatları ilə maliyyə əlaqəsi və digər hesabatların qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi məqsədilə aparılır.

Auditdə istifadə olunan metodlar aşağıdakılar ola bilər:

- 1) Digər elmlərdən götürülmüş audit metodları.
- 2) Normativ-hüquqi metodlar
- 3) Audit şirkətinin mülkiyyət metodları.

Digər elmlərdən götürülmüş audit metodlarından istifadə edilərkən, müxtəlif riyazi texnikalardan və hesabat göstəricilərinin hesablanması metodlarından istifadə olunur. Bunlara empirik metodlar, riyaziyyat elementlərinin istifadəsi, ekonometriya, ehtimal nəzəriyyəsinin istifadəsi, statistika və s. daxildir.

Empirik metodlara ilk növbədə bunlar daxildir: xülasələr və qruplaşdırmalar, mütləq, nisbi və eyni zamanda orta dəyərlərin hesablanması, dinamiklər seriyasının qurulması, indeks metodu, kənarlaşdırma, detallaşdırma, balans metodu, qrafik metod və s. və firmanın özü tərəfindən istifadə olunan və inkişaf etdirilən metodlar. Banklarda xüsusi maliyyə nəzarəti metodlarına aşağıdakılar daxildir:

- mahiyyət metodu: Mahiyyət məsələləri ilə bağlı qərar çıxararkən, auditor, onu yeni peşəkar sübutlar və fəaliyyət faktlarını təsdiqləməyə sövq edən lazımı “peşəkar şübhə” tələbinə əsaslanmalıdır.

- xüsusi metodlar. Test nəticələrini şərh etmək üçün daha çox istifadə olunurlar. Bu metod, audit nəticələrinin təfsiri, müəyyən fakt və hadisələrin müəssisənin fəaliyyətinə təsiri ilə bağlı peşəkar mühakimələrdən, yanaşmalardan və qiymətləndirmələrdən istifadə edərək auditor rəyinin formalaşdırılmasından ibarətdir. Alınan məlumatlara əsasən auditor nəticələr tərtib edir və auditor hesabatını hazırlayır.

Müasir tendensiyalar auditdə şirkətin maliyyə vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsindən istifadə edilməsini təklif edir ki, bu da auditin analitik mərkəzinin gücləndirilməsində özünü göstərir. Bu, analitik prosedurların və maliyyə təhlili elementlərinin auditdəki rolunun artımını müəyyənləşdirir.

Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin təşkili prosesində kommərsiya banklarının öz vəsaitlərinin auditinin aparılması əsas prosedurlardandır. Birlə ki, öz vəsaitlər, Azərbaycanda kommərsiya banklarının ən vacib göstəricisidir. Onların əhəmiyyəti kommərsiya bankının normal fəaliyyətinin, öhdəliklərinə cavab vermə qabiliyyətinin təmin edilməsində özünü göstərir. Kommərsiya banklarının maliyyə çətinliklərinin və iflasının əsas səbəblərindən biri öz kapitalının keyfiyyətsiz idarə edilməsidir. Bunun səbəbi banklar tərəfindən öz kapitalın formalaşması və dəyişdirilməsi zamanı yol verilən pozuntular, həmçinin idarə heyəti tərəfindən onun ölçüsü və adekvatlığının düzgün hesablanmamasıdır. Öz vəsaitlərin istifadəsi ilə bağlı problemləri aradan qaldırmaq üçün banklar xarici auditorların köməyinə müraciət edirlər. Yüksək rəqabət və artan risk mühitində audit, yalnız hesabatların etibarlılığını təsdiqləməyə deyil, həm də fəaliyyətinin dərin təhlilinə yönəldilməlidir.

Ticarət banklarının fəaliyyətində öz kapitalın oynadığı mühüm rolunu Azərbaycan Mərkəzi Bankının fəaliyyətində görmək olar. Bank nəzarəti üzrə Bazəl Komitəsinin tövsiyələri və metodiki işlənmələri əsasında kommərsiya bankları

üçün prudensial tələblər hazırladı, bunların arasında kommersiya banklarının kapitalına da tələblər vardı. 25 iyul 2012-ci il tarixində Azərbaycan Mərkəzi Bankı “Banklarda kapitalın ölçüsünün və adekvatlığının hesablanması qaydaları”nı formalaşdırdı. Kommersiya banklarını yoxlayarkən audit şirkətləri bu qaydaları rəhbər tutmalıdırlar. Ticarət banklarının bu normalara riayət edilməsi, Mərkəzi Bank tərəfindən banklarda xarici auditin tətbiqi ilə izlənilir, çünki Azərbaycan Mərkəzi Bankı öz kapitalını kommersiya banklarının sabit fəaliyyətini təmin edən əsas elementlərdən biri hesab edir və ciddi tələblər qoyur. Audit firmaları mərkəzi bankın minimum kapital tələblərini bilməlidir. Bunları hesablamaq üçün audit şirkətləri kapitalın likvidliyini, onun yetərliliyini, adekvatlığını və s. ölçməlidirlər.

Bankın öz vəsaitləri, bankın iqtisadi müstəqilliyini və fəaliyyətinin sabitliyini təmin edən müxtəlif təyinatlı fondlar məcmusudur. Bunlara aşağıdakılar daxildir: nizamnamə kapitalı, ehtiyat fondu, balans maddələrinin yenidən qiymətləndirilməsi fondu, bölüşdürülməmiş gəlir.

Nizamnamə kapitalı (kapital) bankın mövcudluğunun iqtisadi zəminini yaradır və bankın hüquqi şəxs kimi formalaşması üçün ilkin şərtidir və bu səbəbdən ona qarşı xüsusi tələblər qoyulur. Kredit təşkilatının nizamnamə kapitalı, iştirakçılarının töhfə məbləğindən ibarətdir və kreditorlarının mənafeələrinə zəmanət verən minimum əmlak məbləğini müəyyənləşdirir. Mərkəzi bankın ehtiyat tələblərinə görə kommersiya banklarının nizamnamə kapitalı 50 milyon manatdan az olmamalıdır. Borc vəsaitləri kredit təşkilatının nizamnamə kapitalını yaratmaq üçün istifadə edilə bilməz, yəni təsisçilər kreditlə alınan nizamnamə kapitalına qatqı verməməlidirlər. Nizamnamə kapitalının yoxlanılmasında məqsəd, nizamnamə kapitalının formalaşdırılması və dəyişdirilməsi prosedurunun mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunu müəyyən etməkdən ibarətdir [3, maddə 44]. Bankın nizamnamə kapitalının yoxlanılması zamanı bank əməliyyatlarının aparılması üçün təsis sənədlərinin və lisenziyalarının yoxlanılması, bankın ümumi iclasının və direktorlar şurasının protokollarının təhlili, bankın saxlanılmasının yoxlanılması kimi prosedurların həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Auditor kapitalın

hesablanmasına daxil olan məbləğlərin etibarlılığını, əsas və əlavə kapital mənbələrinə aid edilməsinin qanuniliyini, müəyyən edilmiş kapital strukturuna uyğunluğunu təsdiqləməlidir. Kommersiya banklarının nizamnamə kapitalının yoxlanılması qaydası bankın təşkilati-hüquqi formasından asılıdır. Auditorlar tərəfindən yoxlanılması tələb olunan sənədlər aşağıdakılardır:

- 1) təsis sənədləri, nizamnamə;
- 2) qiymətli kağızların buraxılışının nəticələri barədə hesabatlar;
- 3) Bank balans məlumatları (Akyel Recai, 2018: s.101)

Qiymətli kağızlar yoxlanılarkən qiymətli kağızların alqı-satqı sənədləri yoxlanılır, səhm almaq hüququ verən sənədlər və müəyyən sayda səhmlər üzrə mübadilə müqaviləsi yoxlanılır. Bundan əlavə, nizamnamə kapitalının ödənilməsi faktını, bu əməliyyatların bankın müxbir hesabında, kassa hesabında və nizamnamə kapitalının hesablarında əks olunmasının tamlığı, vaxtında və düzgün olduğunu təsdiqləyən ilkin sənədlər yoxlanılır. Auditorlar balans hesabları qalığının bankın nizamnaməsində göstərilən nizamnamə kapitalının məbləğine uyğun olduğunu müəyyən etməlidirlər. Səhmdar bankın nizamnamə kapitalında artım, həm elan edilmiş səhmlərin nominal dəyərinin artırılması, həm də əlavə səhmlərin yerləşdirilməsi yolu ilə baş verə bilər. Əlavə səhmlər yalnız bankın nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş səhmlərin sayı daxilində yerləşdirilə bilər. Səhmdarların ümumi iclasının nizamnamə kapitalının artırılması ilə bağlı protokollarını yoxlayarkən auditorlar nəzərə almalıdırlar ki, əlavə səhm emissiyası yolu ilə nizamnamə kapitalının artırılması qərarı səsvermə sahiblərinin səs çoxluğu ilə qəbul olunmuş olsun, nizamnamədə dəyişiklik qərarı, səhmdarların ən az 75% səsini tələb edir. Bundan əlavə, audit zamanı auditorlar səhmlərin buraxılması üçün nəzərdə tutulmuş prosedurlara əməl olunmasını təmin etməlidirlər. Nizamnamə kapitalındakı artım, əvvəlcədən yerləşdirilmiş səhmlərin nominal dəyərinin artırılması və ya əlavə səhmlərin yerləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Cədvəl 1: Nizamnamə kapitalına maliyyə nəzaərtinin mərhələləri

1. Hər ayın 1-ci günü nizamnamə kapitalının balans hesabından saldonu, fərdi hesab məlumatları balansı üzrə yoxlamaq.
2. Müştərinin təsis sənədlərinə baxmaq.
3. Təsisçilərin ilkin sənədlərlə təsdiq edilmiş həqiqi yatırımların miqdarını və təsisçilərinin səhmlərinin həqiqi nisbətini izləmək.
4. Təsis sənədlərinə uyğun olaraq nizamnamə kapitalının formalaşma müddətinin təhlili
5. Yatırımların mühasibat qeydlərinin izlənməsi
6. Nizamnamə kapitalı dəyişdirilərkən mühasibat uçotu qeydlərinin yoxlanılması

Mənbə: Akyel Recai, 2018: s.101

Ehtiyat fondu bankın fəaliyyətində yaranan mümkün zərərləri aradan qaldırmaq məqsədilə yaradılır və fəaliyyətin sabitliyini təmin edir. Ticarət bankı üçün ehtiyat fondunun formalaşdırılması məcburidir. Ehtiyat fondu, bank səhmdarlarının ümumi iclası tərəfindən illik mühasibat hesabatı təsdiq edildikdən sonra cari ilin mənfəətindən tutulmalar hesabına formalaşır. Ehtiyat fondunun vəsaitlərinin istifadəsi üçün müəyyən edilmiş məqsədlər mövcuddur və istifadə qaydası bankın idarə heyəti və ya şurasının qərarı ilə müəyyən edilir.

Yoxlama zamanı ehtiyat kapitalının adekvatlığına, istifadəsinə və mühasibat uçotunda əks olunmasının düzgünlüyünə diqqət yetirilməlidir. Ehtiyat fondunun yoxlanılması mərhələləri aşağıdakılardır:

Cədvəl 2: Ehtiyat kapitalına maliyyə nəzarətinin mərhələləri

1. Hər ayın 1-də balansdakı ehtiyat fondunun balansını fərdi hesab məlumatları ilə yoxlamaq.
2. Nizamnaməyə uyğun olaraq ehtiyat kapitalının formalaşdırılması qaydasını yoxlamaq.
3. Ehtiyat kapitalının məqsədli istifadəsini və idarə heyətinin qərarlarının mövcudluğunu yoxlamaq.
4. Ehtiyat kapitalının hərəkətinin mühasibat uçotunun izlənməsi.

Mənbə: Akyel Recai, 2018: s.101

Ümumi kapital, birinci dərəcəli elementlərin və ikinci səviyyəli kapitalın cəmindən və həmçinin bu elementlərdən çıxılmalar nəzərə alınaraq prudensial hesabatda istifadə olunan kapitaldır. Ümumi kapital tələbinin əsas məqsədi, bankın iş strategiyasını dəstəkləmək, eyni zamanda qeyri-müəyyənlik qarşısında maliyyə sabitliyini təmin etməkdən ibarətdir. Ümumi kapital üçün mərkəzi bank tərəfindən təyin olunan minimum tələb 50 milyon manatdır. Bunlara yalnız pul və ya yüksək likvidli aktivlər daxildir.

Səviyyə 1 kapital (əsas kapital və ayrılmamış ehtiyat) nizamnamə kapitalının ödənilmiş hissələrindən və yığılmış ehtiyatlardan ibarətdir.

2-ci dərəcəli kapital (əlavə kapital) gizli ehtiyatlardan, aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi üçün ehtiyatlardan, kreditlər üzrə zərərləri ödəmək üçün ehtiyatlardan və müddətli subordinasiya borcundan ibarətdir.

Ümumi kapital = (Səviyyə 1 kapital - Səviyyə 1 kapitaldan çıxılmalar) + (Səviyyə 2 kapital - Səviyyə 2 kapital çıxılmalar). Ümumi kapitalın adekvatlığı ən azı 12%, əsas kapitalın adekvatlığı isə ən azı 6% olmalıdır. Hər bir bankın aktivlərinin quruluşu fərdi olduğu üçün hər bir bank üçün kapital adekvatlığı fərddir. Aktivlər risk qruplarına bölünür, ağırlıqlar 0 ilə 120% arasında dəyişir.

Nümunəvi Misal 1.

Bank hesabat ilinin başlarında hər birinin qiyməti 700 manat olan 5 ədəd notbuk əldə etmiş və iki il keçdikdən sonra bu cür məhsulların formalaşdırılması sayəsində onların dəyəri 600 manat təşkil etmişdir.

Aşkarlanan vaxt çərçivəsində ikisi hər biri 750 manata satıldı. Keçmiş detallaşdırma dövründə satılmayan 700 AZN dəyərində yazılmış üç jurnal, bədbəxtlik vaxtından əvvəl həll olunduğundan və dərhal qavranılmasına ehtiyac duyulduğundan, açıqlanan müddət ərzində hər biri 600 AZN dəyərində qiymətləndirilməli idi.

Belə bir vəziyyətdə, oyun planının maliyyə hesabatlarında, müqavilənin əksinə, maddi mənsubiyyətə əsaslanan maddi ehtiyaclar daxilində, mənbənin kirayəsi kimi məlumatlar vermək düzgündür.

Beləliklə, əhəmiyyətlik, fərdi elementin büdcə hesabatlarında yer alan məlumatların mahiyyətindən və ya səhvin qiymətləndirilmiş dəyərindən və ya bu xüsusiyyətlərin hər birinin konsolidasiya edilmiş təsirindən asılı olan bir elementin maliyyə xülasələrindəki uyğunluğun müəyyən bir hissəsidir.

Model Nümunə 2.

İlin sonuna yaxın bankın riskli mənbələrini 50.000 manat ölçüsündə silmək üçün bir dəyişiklik edildi. Həmin tarixdə verilmiş kredit tədarüki 100.000 AZN və ilin sonuna qədər 2.000 AZN daxil olmaqla 1.000.000 AZN idi.

İcra edilmiş maliyyə xülasəsinin komponentlərinə təklif olunan düzəlişin mənası aşağıdakı kimi araşdırıla bilər:

Net xalis kreditlərlə - 0,05%;

Non işlək olmayan mənbələrə münasibətdə - 0,5%;

-Əvvəlcədən ödənişlə əlaqədar - 25%.

Bu dəyişiklik xalis avanslar və təhlükəli mənbələr üçün böyük hesab edilmir. Buna baxmayaraq, vergi öncəsi endirimlərin əhəmiyyətinə gəldikdə, əvvəllər qeyd olunan reviziya həyata keçirilməlidir

Nümunəvi Misal 3.

Bankın əvvəlki hesabat dövründə göstərilmiş xidmət növlərinə görə rentabellik 24%-lə müəyyənləşdirilmişdir. Hesabat dövründə isə, bu göstərici 21%-ə enmişdir. Hesabat dövrünün növbəti ilində bank tərəfindən müştərilərin tələbatlarını nəzərə alaraq, tərəfindən müştərilərə göstərilən səmərəsiz xidmət növləri dövriyyədən çıxarılmış və yüksək gəlirli yeni bank xidmət növlərinin (yeni növ debet kartları, təmassız ödəniş sistemləri, sərfəli kredit növləri) təqdim ediləcəyi təsdiq edilmişdir. Bu əvəzləşmənin nəticəsində növbəti hesabat dövrü üzrə müştərilərə göstəriləcək xidmət növlərinin rentabelliği 29%-lə proqnozlaşdırılması əsaslandırılmışdır.

Ardıcılıq, müqayisəliliklə bağlı olsa da eyni şeylər deyildir. Ardıcılıq, ya bir dövr üzrə təşkilat üzrə, ya da hesabat verən təşkilat içində bir dövrdən digər dövrə, eyni maddələr üzrə eyni üsulların istifadə olunmasına aiddir. Müqayisəlilik hədəfdir, ardıcılıq isə bu hədəfi əldə etməyə yardım edir.

Nümunəvi Misal 4.

Cədvəl 3: Yelo Bank-ın audit olunmuş aktivlərin ardıcılıqla təqdim olunması (maliyyə vəziyyəti haqqında fragment) (min manatla)

<i>Aktivlər</i>	31-Dec-19	31-Dec-18
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	147,275	117,118
Banklardan alınacaq vəsaitlər	9,634	37,842
Müştərilərə verilmiş kreditlər	287,353	226,117
İnvestisiya qiymətli kağızlar	7,819	13,601
Əmlak, avadanlıq və qeyri-maddi aktivlər	14,351	11,898
Aktivlərdən istifadə hüququ	13,147	
Satış üçün saxlanılan aktivlər	5,974	5,053
Digər aktivlər	7,624	2,711

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>, 01.01.2021

Yuxarıda göstərilər auditin rəyindən göründüyü kimi, “Yelo Bank” ASC-nin maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabatının müvafiq maddələri Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlara əsasən tərtib edilir və audit olunur. Bu onu göstərir ki, onlar müqayisəli və ardıcılıqla olunduğundan dərc olunmuşdur.

Nümunəvi Misal 6.

Bank 2018-ci ildə maliyyə hesabatlarını köhnə qaydalar və hesablar planı əsasında hazırlanmışdır. Bankın fəaliyyəti audit olunan zaman bu aşkar edilmiş və audit edən təşkilat tərəfindən maliyyə hesabatlarının yeni hesablar planı və qaydaları ilə yenidən hazırlanmasına göstəriş verilmişdir.

2.2. Bank sektorunda maliyyə təhlilinin aparılmasında maliyyə nəzarətinin rolunun qiymətləndirilməsi

Maliyyə təhlili ənənəvi olaraq təşkilatın maliyyə idarəetməsinin ən vacib vasitələrdən biridir. Maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikasına aşağıdakılar daxildir:

- ilkin qiymətləndirmə, maliyyə vəziyyətinin açıq təhlili;
- maliyyə vəziyyətinin dərinlən təhlili;
- maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırıcı təhlili.

Təhlilin əsas vəzifələri bunlardır: müəssisənin əmlak vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, ayrı-ayrı aktiv qruplarının likvidliyinin təhlili, aktivlərin yaranma mənbələrinin tərkibinin və strukturunun öyrənilməsi, cari aktivlərin

tədarükünün xarakteristikası, fərdi aktiv və öhdəlik qruplarının əlaqəsi, pul qazanma qabiliyyətinin təhlili, saxlama və kapital artımının qiymətləndirilməsi.

Mərkəzi bank, bank sektorundakı sabitliyi təmin edən kapital adekvatlığını qorumaqda daha çox maraqlıdır, lakin komməriya banklarının rəhbərləri üçün balans təhlili, komməriya bankının ödəmə qabiliyyətini və likvidliyini müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə edilən ən vacib göstəricidir. Komməriya banklarının balansları, onların hesabatlarının əsas hissəsidir. Onların təhlili, bankın likvidliyini idarə etməyə, bank fəaliyyətinin idarə edilməsini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Bankların rəhbərliyi, digər bankların hesabatlarından istifadə edərək müxbir münasibətləri qurarkən, borc verərkən və s. daxili vəziyyətlə tanış olur. Bank balansı vahid formada qurulur. Əməliyyatlardakı təfərrüat səviyyəsi rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən komməriya banklarının təcrübəsinə xas olan ticari sirlərlə məhdudlaşır.

Təşkilatın maliyyə vəziyyəti təhlil edilərkən "Xalis dövriyyə kapitalı" (Net working capital) göstəricisi hesablanır. Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin bu göstəricisinin tövsiyə olunan dəyəri: $NWC > 0$.

Balans strukturundakı dəyişikliklər nağd pul axımına təsir göstərir. Bütçə dövrünün sonundakı balans prinsipə əsasən fərdi aktiv və öhdəlik maddələri üçün balans bərabərliyi əsasında qurulur: Bütçə dövrünün əvvəlindəki balans + Planlaşdırılmış gəlir - Planlaşdırılmış xərc = Bütçə dövrünün sonu üçün planlaşdırılan balans qalığı.

Bu vəziyyətdə, dövrün sonuna planlaşdırılan balans hesablanmış (axtarılan) dəyərdir, dövrün başlanğıcındakı balans qalığı, balansın əvvəlindəki formadan (balansdan) faktiki dəyər kimi götürülür. Planlaşdırılan gəlir və xərclərin dəyərləri borcalan təşkilatın əməliyyat, investisiya və maliyyə bütçələrinin müvafiq xülasə formalarından götürülmüşdür. Bankın balansını yoxlayarkən, auditoriya firmaları bütün komməriya banklarının riayət etməli olduqları mərkəzi bank standartlarına əsaslanan audit modelləri hazırlayırlar.

Bankın balansının likvidliyinə onun aktivlərinin quruluşu təsir göstərir: birinci dərəcəli likvid aktivlərin ümumi aktivlərdəki payı nə qədər çox olarsa, bankın likvidliyi o qədər yüksək olur. Beynəlxalq praktikada, aktivlərin ən likvid hissəsi əldəki nağd pul hesab olunur ki, bu da yalnız nağd pul deyil, həm də müəyyən kredit təşkilatının Mərkəzi Bankdakı cari hesabındakı nağd pul deməkdir. Azərbaycanda likvidlik standartları Azərbaycanın Mərkəzi bankı tərəfindən müəyyən edilir.

Mərkəzi bankın "Ticarət banklarının likvidliyi haqqında" qaydalarına əsasən, yüksək likvidli maddələrə (A1) milli və xarici valyutadakı pul vəsaitləri, Azərbaycan Mərkəzi Bankı və hökuməti tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar, Mərkəzi bank tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar daxildir.

Mərkəzi bankın tələblərinə görə orta likvidli aktivlərə (A2) yerli və xarici banklarda yerləşdirilmiş əmanətlər, bankın qiymətli metalları, yerli banklar, habelə iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf ölkələri tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar, 30 günlük müddətə verilmiş kreditlər daxildir.

Çətin likvidli aktivlərə (A3) qısa müddətdə yüksək likvidli aktivə çevrilə bilməyən aktivlər daxildir. Uzunmüddətli kreditlər və daşınmaz əmlaka yatırımlar çətin likvidli aktivlərə aid edilir. Bankın likvidliyi fərdi aktiv əməliyyatlarının risk dərəcəsindən asılıdır: bankın balansında yüksək riskli aktivlərin payı nə qədər çox olarsa, likvidlik də bir o qədər az olur. Etibarlı aktivlərə nağd pul kimi müraciət etmək adətdir, bankların uzunmüddətli investisiyalarına isə yüksək riskli aktivlər deyilir.

Yüksək likvid öhdəliklərə (P1) cari hesabdakı vəsaitlər, hesabdən çıxarılmasını tələb edən depozitlər, 30 gün və ya daha az müddətə borclar, ödəmə tarixi silinmiş öhdəliklər daxildir. Mərkəzi bankın qaydalarına görə, 8 gündən 30 günədək olan tələblər yüksək likvidli öhdəliklər kimi təsnif edilir.

Orta likvid öhdəliklər (P2) 30 gündən 365 günə qədər olan borclar, ödəmə müddəti bir ildən çox olan borclar, borc vermə tarixindən əvvəl borc tələb etmək hüququ verən öhdəliklərdir.

Yüksək likvid öhdəliklərə (P3) 365 gündən artıq borclar daxildir. Bank balansının likvidliyi, aktiv və passivlərin öhdəlik nisbətini, aktivlərin strukturunu əks etdirən xüsusi göstəriciləri hesablamaqla qiymətləndirilir.

Bankın likvidlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, müəyyən bankın likvidlik nisbətlərinin dəyəri ilə müəyyən edilmiş normalarla müqayisə edilərək əldə edilir. Likvidliyin tələb olunan səviyyədə saxlanılması pul bazarının spesifik şərtləri, xüsusiyyətləri, müştəriləri, həyata keçirilən əməliyyatların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanmış passiv və aktiv əməliyyatlar sahəsində müəyyən bank siyasətinin həyata keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Yoxlamaya başlamazdan əvvəl audit şirkəti, bank haqqında məlumat əldə etmək üçün əvvəlcə sürətli yoxlama aparmalıdır. Bu məqsədlə, audit praktikasında tez-tez istifadə olunan ekspres analiz xidmətlərinə müraciət edirlər. Bank məxfiliyi səbəbindən bankın fəaliyyətinə dair bir çox məlumat dərhal açıqlana bilməz. Buna görə ekspres təhlildə tez-tez ən əlçatan məlumat formalarına müraciət edirlər. Bu məlumatlar balans hesabatını və mənfəət və zərər haqqında hesabatdakı məlumatları əhatə edir.

Ekspress təhlilin məqsədi, müəyyən bankla əməkdaşlıq riskinin nə dərəcədə böyük olduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Maliyyə hesabatlarınınin təcili təhlili bir və ya iki gündə təşkilatın maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi bir fikir əldə etməyə imkan verir. Bu təhlilin rahatlığı təhlil məlumat bazasının sadəliyindədir. Mühasibat analizinin ekspress təhlili iki metodla həyata keçirilə bilər: üfüqi və şaquli təhlil.

Üfiqi təhlillər, qısa nəticələr çıxarmaq üçün hər hesabat maddəsinin əvvəlki dövrlə nisbi və mütləq formada müqayisəsidir. Cari dövrün göstəriciləri əvvəlki dövrün eyni göstəriciləri ilə müqayisə olunur, yəni dinamikanın müşahidə edilməsi (göstəricinin zamanla azalması və ya artması) müqayisə edilir. Hesabat dövrünün göstəricisindən əvvəlki dövrün göstəricisini çıxardıqdan sonra balans maddəsində artım və ya azalma olduğunu müəyyən etmək mümkündür. Tendensiyanı müəyyənləşdirmək üçün ardıcıl olaraq iki və ya üç illik fəaliyyətə baxmaq

məsləhətdir, çünki bu, ödəmə qabiliyyətindəki böyümə və ya azalma tendensiyasını daha aydın əks etdirir.

Şaquli təhlil - yekun maliyyə göstəricilərinin strukturunu, hər hesabat maddəsinin nəticəyə bütövlükdə təsirini müəyyənləşdirməklə müəyyənləşdirir. Şaquli təhlil texnologiyası ondan ibarətdir ki, müəssisənin aktivlərinin (balans təhlili edildikdə) və gəlirin (mənfəət hesabatı təhlil edildikdə) ümumi məbləği yüz faiz olaraq götürülür və maliyyə hesabatındakı hər bir maddə bir qəbul olunmuş baza dəyərinin yüzdəsi kimi nəzərə alınır. Balansın şaquli təhlili, təhlil olunan şirkətin nəzərdən keçirildiyi dövrdə ödəmə qabiliyyətində hansı səbəbdən dəyişiklik olduğunu göstərir. Şaquli təhlil, təhlil olunan balans maddəsinin ümumi balansdakı payının hesablanmasıdır.

Ekspress təhlillə bankın maliyyə vəziyyətini müəyyənləşdirmək olar. Bankın vəziyyəti xüsusi nisbətlərdən istifadə etməklə müəyyən edilə bilər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu nisbətlərdən biri ani likvidlik nisbətidir. Azərbaycan Mərkəzi Bankının qaydalarına əsasən, ani likvidlik aşağıdakı şəkildə hesablanı bilər [Mərkəzi Bank “Banklarda likvidlik idarəetməsi haqqında”, 20 noyabr 2009-cu il, Fəsil 5, Likvidliyin idarə edilməsi prosesi):

Ani likvidlik əmsalı = yüksək likvidli aktivlərin orta dəyəri (A1) / yüksək likvidli öhdəliklərin orta dəyəri $\leq 30\%$

Bank öhdəliyini yerinə yetirə bilmirsə və ya bankda gecikmə varsa, dərhal likvidlik nisbəti pozulmuş sayılır.

Orta likvidlik əmsalı = $A1 + A2 / B1 + B2$

Onun normativ nəticəsi % 50-dən çox olmayan göstərici hesab olunur.

Balans likvidliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün ümumi balans likvidlik nisbətindən istifadə edilməsi tövsiyə olunur. O, müəssisənin bütün likvid aktivlərinin cəminin bütün ödəmə öhdəliklərinin (qısamüddətli, uzunmüddətli, orta müddətli) cəminə nisbətini göstərir, bu şərtlə ki, müxtəlif likvid aktiv qrupları və ödəmə öhdəlikləri göstərilənlərə daxil olsun. Balans likvidliyinin ümumi göstəricisi aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\text{Ümumi likvidlik əmsalı} = (A1 + 0,5*A2 + 0,3*A3) / (B1 + 0,5*B2 + 0,3*B3)$$

Bu, bankdakı maliyyə vəziyyətindəki dəyişiklikləri likvidlik baxımından qiymətləndirir. Bu əmsalın dəyəri 120% -dən çox olmalıdır.

Cədvəl 4-də (əlavə 1) məlumdur ki, aktiv hesabatı, pul vəziyyətinin fərqli sərhədləri kimi, iş banklarının müxtəlif hissələrini, pul möhkəmliyini, likvidliyini və həll oluna biləcəyini təhlilini çətinləşdirən bir vəziyyəti əks etdirir.

Pul qeydinin öhdəliklərinin dizaynı və ya daha doğrusu, bölünmüş iş bankının aktivlərinin qurulması altındakı cədvəldən daha aydın görünür.(Əlavə 1)

Cədvəl 5-dən məlumdur ki, hərəkətləri pozulmuş Yelo Bank-ın mütləq aktivləri öhdəliklərin yüzdə 0,9-u və özəl kapitalın 0,1 faizini təşkil edir. Rəqəmlər pul qeydinin iki komponentinin dizaynının yolverilməz olduğunu göstərir. Buna bankın aktivlərinin mahiyyət etibarilə iki mənbədən formalaşdırılması yolu ilə aydınlıq gətirilə bilər: müştəri mağazaları (51.08%) və kritik öhdəlik öhdəlikləri.

Cədvəl 5: Yelo Bank-ın resurslarının struktur təhlili

Tarazlıq komponentləri və şeylərin adları	Yekuna görə %
1	3
1. Öhdəliklər	79,56
1.1 Fərqli banklara ödəniləcək vəsait	0,58
1.2 Müştəri Hesabları	52,09
1.3 Verilmiş öhdəlik qorumaları	9,43
1.4 Təcili öhdəliklər	25,53
1.5 Cari şəxsi xərc borcları	-
1.6 Təxirə salınmış şəxsi xərc borcları	-
1.7 Digər pul öhdəlikləri	0,17
1.8 Digər öhdəliklər	0,17
1.9 İnzibati öhdəliklər	4,79
2. Kapital	10,65
2.1 Bankın müəllifləri ilə bir yerə sahib olan kapital	10,28
2.2.1 Nizamnamə kapitalı	9,83
2.3.2 Emissiya ödənişi	0,21
2.4.3 Sata bilən qorumaların yenidən qiymətləndirilməsi üçün ehtiyatlar	-
2.4.4 Bölüşdürülməmiş gəlir (məcmu ziyan)	0,46
2.5 Nəzarətsiz təklif	0,46
Aktiv hesabatı nəticələri	100,0

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

Kapital dizaynı tamamilə təsdiqlənmiş kapitaldan ibarətdir və onun əhəmiyyətli bir hissəsi olan saxlanılan gəlir 1,772,000 manata qədər (0, 35%). Bir qayda olaraq, aktivlərin tikintisindən aydın olur ki, bank araşdırılır, qeyri-qanuni özəl kapital hissəsindəki müsbət dəyişikliklərə çox fikir vermir. Bu açıqlamanı vermək üçün bankın özəl kapitalının həm yüksək, həm də nisbi baxımdan dizaynı cədvəl 6-da verilmiş tələbdəki elementləri nəzərdən keçirmək daha çox katalizator ola bilər.

Cədvəl 6-dan da məlum olur ki, 2020-ci ildə bankın kapital dizaynı əvvəlki illərlə müqayisədə əsaslı şəkildə yaxşılaşmışdır. Bu sətirlərdə 2019-cu ildə "tutulan mənfəət" sərhədindən daha çox "toplanmış zərər" işarəsi var. 2019-cu ildə kapitalın ümumi məbləği 47.799.000 manat, toplanan uğursuzluqların tədbiri 6.223.000 manat, kapitalın xalis tarazlığı, qısa yığılmış bədbəxtliklər isə 41.576.000 manat idi. Qənaət kapitalı olmadığı üçün toplanan uğursuzluqlar 2014-cü ildə əldə edilən mənfəətdən xilas oldu. Hər halda, mühasibat hesabatının tərtibatında bir zəhmət çəkildə, təsdiqlənmiş kapitalın 2018-ci ildə 30.000 manatdan 44.919.000 manata qədər artacağı aydın deyil. 2019-cu ildə. Bir qayda olaraq, üç ildən çox müddətdə aparılan əsaslı tikinti istintaqı, bankın özəl kapital ölçüsünü fayda və onun fərqli komponentləri zərərinə genişləndirmə seçiminin olmadığını göstərir. Yuxarıdakı və altındakı cədvəllərdəki məlumatlardan məlum olur ki, son illər ərzində bankın kapital dizaynında təsdiq edilmiş kapital və tutulmuş gəlirlər xaricində böyük bir dəyişiklik olmamışdır, kapital isə xüsusi kapitalın bir hissəsi olmuşdur.

Cədvəl 6: Yelo Bank-ın 2018-2020-ci illər üzrə kapitalının strukturu, faizlə

Kapitalın maddələri	İllər		
	2018	2019	2020
Cəmi kapital:	100,00	100,00	100,00
a) Bankın təsisçilərinə aid capital	86,69	85,23	96,37
1. Nizamnamə kapitalı	82,37	119,04	78,67
2. Emissiya gəliri	1,00	1,16	1,36
3. Satıla biləcək səhmlərin təkrar dəyərləndirilməsi üzrə resurslar	-	-	0,29
4. Bölüşdürülməmiş mənfəət (toplanmış zərərlər)	3,45	(15,98)	18,42
b) Nəzarət olunmayan pay	3,44	5,87	4,75

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

Cədvəl 7: Yelo Bank-ın kapitalının həcmnin dəyişməsi və onun dinamikasının təhlili (min manatla)

Göstəricilər	İllər		
	2018	2019	2020
Kapital:	39285	42678	49785
a) Nizamnamə kapitalı	30120	45819	45819
b) Bölüşdürülməmiş mənfəət (toplanmış zərərlər)	6932	(6343)	1772
c) Kapitalın başqa komponentləri	2117	2990	2422

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

Banklar barəsində AR-nın Qanununda göstərildiyi kimi, millətin iş banklarının kapitalı təklif təklifindən əldə edilən aktivlərin zərərinə formalaşdırılır. Bankın kapital ölçüsü əlavə təklif verməklə və ya verilmiş hissələrin görünən dəyərini genişləndirməklə genişləndirilə bilər.

Buna baxmayaraq, imtahan zamanı Yelo Bank-ın təsdiq olunmuş kapitalında artımın arxasındakı balans məlumatlarına əsaslanan izahatlar qaranlıq qalır. İllik pul hesabatındakı dəqiqləşdirmələrdən aydın olur ki, 30 iyun 2018-ci il tarixində investorların hərtərəfli toplanmasının seçimi ilə şərti təkliflərin əlavə nömrələri verilmiş və standart dəyəri 2 manat olan 5886 min adət təklifi verilmişdir. Bu xətlər boyunca bankın təsdiq olunmuş kapitalının ölçüsü, sifariş təkliflərinin əlavə buraxılışı səbəbindən 11.682.000 manat genişləndi. 25 sentyabr 2018-ci il tarixinə etibarlı gəlir səbəbi ilə bankın təsdiq edilmiş kapitalı əlavə 3 milyon 338 min manat genişləndi, hər təklifin görünən dəyəri manatdan 2,16 manata qədər genişləndi. Bununla belə, bankın təsdiqlənmiş kapitalında tutulan gəlir səbəbindən 3.338.000 AZN artım mövcud normal təkliflərin görünən faydasının genişlənməsi ilə əlaqədardır. İki fəaliyyət sayəsində Yelo Bankın təsdiqlənmiş kapitalında tam genişlənmə 14919 min manata qədər artdı.

Təhlillər keyfiyyətli komponentlərin 2019-cu ildə bir iş bankının təsdiq edilmiş kapitalında genişlənmədə əhəmiyyətli bir rol oynamadığını düşünməyə meyllidir. 2018-ci ilə nisbətən bankın təsdiq edilmiş kapitalındakı artım, mövcud təkliflərin yalnız tutulan gəlirin zərərinə faydası keyfiyyət faktoru kimi qiymətləndirilə bilər. Mühasibat hesabatı məlumatlarından da görüldüyü kimi, 2020-ci ildə bankın sabit mənbələri və nəzəri mənbələri 39,681,000 manata qədər

artmışdır ki, bu da bankın təsdiq edilmiş kapitalının 88,4% -ni təşkil edir. Normal olaraq, mövcud vəziyyət, mağazalar banklara fayda gətirdiyi üçün özəl kapitaldan istifadə etmə qabiliyyətini əsaslı şəkildə azaldır.

Cədvəl 8-dəki informasiyalardan məlumdur ki, bankın kapital və öhdəliklərinin elementlərində heç kim tərəfli bir qanunauyğunluq yoxdur. 2018 və 2019-cu illərin müayinəsi göstərir ki, aktivlərin ümumi dizaynındakı kapital hissəsi 0,29% azalmış, öhdəliklər hissəsi də eyni dərəcədə genişlənmişdir. 2019-cu ildə aktivlərin ümumi dizaynında özəl kapital hissəsindəki genişlənmə, 2018-ci ilə zidd olaraq təsdiqlənmiş kapitaldakı artımla əlaqədardır. 2019-cu ildə öhdəliklər hissəsində 2018-ci ilə nisbətən 0,41% azalma olmasına baxmayaraq, bu aktivin birbaşa həcmi 322807 min manatdan 328472 min manata qədər genişlənmiş və xalis artım 5665 min manat olmuşdur. Düşünmək istədiyim kimi, öhdəliklərdəki genişlənmə, daha doğrusu əldə edilmiş aktivlərin zərərinə aktivlərdə artım, araşdırılan Yelo Bank üçün müsbət bir inkişaf kimi qiymətləndirilə bilər. 2019-cu ildə bu aktivlərin ölçüsü 2018-ci ilə nisbətən 322807 min manatdan 413373 min manata qədər genişlənmiş və ümumi artım 90 566 min manat olmuşdur. Müvafiq illər üçün aktivlər ölçüsündə birdəfəlik genişlənmənin prinsip və praktikada müsbət bir nümunə kimi qiymətləndirildiyini qeyd etmək istərdim.

Cədvəl 8: Yelo Bank-ın xüsusi kapitalı və öhdəliklərin nisbətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Resurs növləri	01.01.2018		01.01.2019		01.01.2020	
	min manatla	Yekuna görə,%	min manatla	Yekuna görə,%	min manatla	Yekuna görə,%
1.Kapital	39284	21,84	41576	11,24	48997	10,66
2.Öhdəliklər	334807	92,15	328472	88,76	413483	89,59
Yekunu	375001	100,00	382049	100,00	473062	100,00

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

Cədvəl 7 və 8-dəki məlumatlar göstərir ki, Yelo Bankda özəl kapitalın təşkili üzrə bank prosedurunun ölçüsü, aktiv hazırlanması ilə bağlı bank təlimlərinin həcmindən daha həssasdır və bu da millətin maliyyə bazasının gələcək inkişafına mane olur. Bank aktivlərinin dizaynında əlavə kapital hissəsini azaltmaq meylinin

mənfi bir hal olduğuna diqqət yetirmək lazımdır. Bunu açıqdakı cədvəldə verilən məlumatlardan aydın görmək olar.

Mühasibat hesabatının mənbələrində bankın resurslarından istifadəyə dair məlumatlar olduğu başa düşülür. Yəqin ki, bildiyimiz kimi, iş banklarının resurslarının dizaynı çox oxşar deyil. Bu fərq bu bankların atributları, hərəkət növləri, rulmanları, miqyası və fərqli komponentləri ilə aydınlaşdırılır. Müayinə zamanı bankın çıxarılması və istifadəsi zamanı mənbələrin təhlükəsi, həcmi və dizaynı düşünülür.

Cədvəl 9: Balansın aktivinin strukturu, quruluşu və dinamikasının təhlili

Balansın aktivinin maddələri	2018	2019	2020
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	15,6	15,86	8,0
Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında yerləşdirilmiş eh-Tiyatlar	0,29	0,3	1,6
Digər banklardan alınmış vəsaitlər	9,7	8,5	8,9
Müştərilərə verilmiş kredit və avanslar	62,8	62,5	67,7
Satıla biləcək investisiya qiymətli kağızları	0,3	0,8	0,2
Ödənilənə qədər saxlanılan investisiya qiymətli kağızları	-	0,06	-
Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinə verilmiş avanslar	-	0,4	0,8
Təxirə salınmış vergi aktivləri	0,05	0,8	1,0
Bina və avadanlıqlar	3,2	12,5	8,3
Qeyri-maddi aktivlər	0,4	0,5	0,5
Digər maliyyə aktivləri	0,4	0,5	0,2
Digər aktivlər	9,7	2,8	3,8
Aktivlərin cəmi	100,0	100,0	100,0

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

Cədvəldən göründüyü kimi, 2020-ci ildə mütləq mənbələrdəki kredit faizlərinin payı 67 % idi və son üç ildə təklifləri bankın dinamik tapşırıqlarının 36,4 %-i orta dəyərini tapdı. Düşünmək istədiyim kimi, Yelo Bankın bu məkana fəvqəladə bir diqqət yetirməsinin arxasında duran əsas motiv, müştərilərə alıcı və spekulyasiya layihələri üçün kredit verməyin əsas gəlir növüdür. Yelo Bank İş bankındakı dinamik tapşırıqların böyük bir hissəsi müştərilərə verilən kreditlər və avanslar olduğundan, ayrı-ayrı əsaslara görə ayrılmalı və qiymətləndirilməlidir. Təəssüf ki, buna baxmayaraq, aktiv hesabatı və büdcə xülasələrində atributları ayırmaq üçün gözlənilən məlumatlar yoxdur. Buna baxmayaraq, imtahan keçirdiyi müddət ərzində Yelo Bank tərəfindən verilən kreditlərin inkişaf tempinə qərar

verilməsinə ehtiyac var. Bu səbəblə, təfərrüatlı ilin gerçək məlumatları bir-birinə ziddir və baza ilinin müvafiq markerləri və ya açıq avansların normal düzəlişləri açıq illər üçün verilmişdir. 2018-2020-ci illərdə Yelo Bank biznesinə verilən kreditlərin inkişaf tempi ayrı-ayrılıqda 100%, 103,1% və 136,7% təşkil etmişdir. Bu göstəricilərə və bank resurslarının ümumi inkişaf tempinə zidd olaraq icra müayinəsi ilə bağlı tamamilə fəvqəladə bir mənzərə görə bilərik və 2018-2020-ci illərdə mənbələrin inkişaf tempi 100%, 102,1% və 127,6% -ə qədər genişləndi. Yuxarıda göstərilən rəqəmlərdən də görüldüyü kimi, YELO BANK tərəfindən bərabər bir dövrdə verilən avansların inkişaf tempi bank qaynaqlarının inkişaf tempindən daha yüksək idi.

Cədvəl 10: Yelo Bank-ın xüsusi kapitalı və öhdəliklərinin təhlili

Resurs növləri	01.01.2018		01.01.2019		01.01.2020	
	min manatla	Faizlə	Min manatla	Faizlə	Min manatla	Faizlə
1. Kapital	39286	10,94	42675	12,25	49767	12,56
2. Öhdəliklər	333907	87,18	339472	89,86	424375	89,57
Yekun	363401	100,00	382048	100,00	473060	100,00

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

$$2018\text{-ci il: } N_2 = \frac{K}{A} \times 100\% = \frac{3919400}{362001000} \times 100\% = 10,82\%$$

$$2019\text{-cu il: } = \frac{K}{A} \times 100\% = \frac{41576000}{370048000} \times 100\% = 11,22\%$$

$$N_2 \text{ 2020-ci il: } = \frac{K}{A} \times 100\% = \frac{98687000}{462060000} \times 100\% = 10,53\%$$

Qeyd edilən düsturlar nəzərə alaraq Yelo Bank iş bankının tədqiqat müddətində müddətində kapital genişləndirmə nisbətində möhkəm asılı olması səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq, kapitalın genişlənməsinin daha geniş araşdırılması üçün, pul qeydlərindən istifadə edərək kapitalın yetərliliyini təsvir edən fərqli göstəriciləri ayırmaq çox yaxşı ola bilər. Yelo Bank-ın işində bu göstəricilər əlavə cədvəldə əks olunur:

Cədvəl 11: Yelo Bank-ın rentabellik göstəricilərinin təhlili

Rentabellik göstəriciləri	2019	2020
1. Nizamnamə kapitalının rentabelliği (%)	-26,17	+12,18
2. Aktivlərin rentabelliği (%)	-2,83	+1,44
3. Ümumi rentabellik (%)	-21,78	+7,72

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

Cədvəl 11-dəki məlumatlardan məlumdur ki, məhsuldarlığın üç markerinin hər birinin səviyyəsi 2019-cu ildə mənfi olmuşdur. Bu markerlərin 2020-ci ildəki miqdarı araşdırılan bankın effektivliyinin kifayət qədər yüksək olmadığını göstərir. Bu, xüsusən də mənfəət və məhsuldarlıq üçün keçərlidir. Ümumi fayda dərəcəsi, bir iş bankının müavinətin inkişafı üçün koordinasiya olunmuş ödəniş hissəsini təsvir edir. Yelo Bankda bu rəqəm 2020-ci ildə% 7,6 idi.

2.3. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin analitik prosedurların qiymətləndirilməsi

Təsərrüfat subyektləri ilə banklar arasında iqtisadi fəaliyyət müddətində depozit, hesablaşma, nağd və kredit əməliyyatları aparılır. Maliyyə nəzarəti apararkən auditorlar bu əməliyyatların yoxlanılmasına xüsusi diqqət yetirirlər.

Depozit əməliyyatları, bankların hüquqi və fiziki şəxslərdən və ya müəyyən bir müddətə və ya tələb əsasında depozitlərə vəsait cəlb etmək əməliyyatlarıdır. Depozit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi hər bir kredit təşkilatı tərəfindən öz depozit siyasətinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da bankın bank qaynaqlarının formalaşması üçün bank fəaliyyətinin formalarına, vəzifələrinə, məzmununun müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş bir sıra tədbirlər kimi başa düşülməlidir.

Maliyyə yoxlamasının məqsədi, bankın depozit əməliyyatlarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək və cəlb olunan mənbələrin keyfiyyətini bankın maliyyə sabitliyinə təsiri baxımından qiymətləndirməkdən ibarətdir. Audit zamanı auditor aşağıdakıları yoxlayır:

- depozit hesablarının açılması və aparılması düzgünlüyü;

- depozit müqavilələrinin şərtlərinə uyğunluğun yoxlanılması;
- depozit əməliyyatlarının uçotunun yoxlanılması;
- banklar tərəfindən əmanətlər üzrə faizlərin ödənilməsinin düzgün və vaxtında aparılmasının yoxlanılması.

Nağdsız hesablaşmaların təşkili yoxlanarkən əsas audit standartları ödəniş formaları ilə bağlı mövcud müddəalara əsaslanır. Müştərinin cari hesabından pul vəsaitlərinin qəbulu və çıxarılması hesab sahibinin əmri ilə və müəyyən bir prioritet qaydasında ciddi şəkildə həyata keçirilir. Hesab standartları aşağıdakıları təmin edir:

- banka qarşı iddia qaldırıldığı təqdirdə şikayətlərin verilməsi;
- hesablaşmaları təxirə salan və pozuntulara yol verən bank qurumuna qarşı iddia qaldırılması.

Bu standartlara uyğunluq, hesablaşma sənədlərinin nümunəvi tətqiqi ilə təsdiqlənə bilər. Auditorlar, itirilmiş mənfəət və ya müştərinin xeyrinə silinmiş bütün məbləğləri müəyyən edə bilər. Ödəniş sənədləri standartlarda müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olmalıdır.

Hesablaşma sənədləri, məbləğindən asılı olmayaraq icra üçün qəbul edilir. Vəsaitlər hesabdan yalnız sənədin ilk nüsxəsinə əsasən silinir. Auditor kənarlaşmaları müəyyən etməli və fərdi hesablardakı və balanslardakı yazıları təhrif edən pozuntuları aşkar etməlidir. Bütün qanun pozuntuları qruplaşdırılır: səhvlər, cari təlimatlandırıcı müddəaların normalarının pozulması, saxtakarlıq, qeyri-düzgünlük.

Fərdi hesabların təftişi əsasən hesabların debet qalığının müəyyənləşdirilməsi, qeyri-real, etibarsız dövriyyələrin, habelə onların qeydiyyatı üçün qəbul edilmiş prosedurdan kənarlaşma ilə hesablardakı yazılar üçün əsas rolunu oynayan sənədlərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə təşkil olunur.

Bankın kredit əməliyyatlarını yoxlamaq üçün auditor aşağıdakı məlumat mənbələrini tələb edir:

- nizamnamə;

-borcalanların kredit sənədləri;

-kredit münasibətlərinin mənşəyini, inkişafını və dayandırılmasını əks etdirən sənədlər;

- banka yönəlmiş iradlar və iddialar;

- əvvəlki yoxlamaların aktları;

- nağd hesablaşma sənədləri;

- hesabatlılıq.

Bankın kredit işinin vəziyyəti ilə əvvəlcədən tanış olduqdan sonra, auditor yoxlamanın davamlı və ya seçmə metodla aparılıb aparılmayacağına qərar verməlidir. Vaxtı keçmiş və uzun müddətli borclar ümumiyyətlə tam nəzərdən keçirilməlidir. Bankda kredit işinin təşkili auditi aşağıdakı kimi aparılır:

Müqavilələrin bağlanması və icrasının düzgünlüyü kredit müqavilələrinin reyestrinə əsasən yoxlanılır, verilən bütün kreditlər üzrə müqavilələrin olub-olmaması və bütün müqavilələr üzrə kredit hesablarının açılıb-açılmadığı (açıq hesabların reyestrinə əsasən) aşkar edilir.

Kredit müqavilələrinin və girov müqavilələrinin hüquqi forması yoxlanılır, borcalanların kredit sənədində onların maliyyə vəziyyətinə dair materialların, krediti ödəmə qabiliyyətini təsdiqləyən sənədlərin, düzgün şəkildə həyata keçirilmiş girov müqavilələri, zəmanətlər, zəmanliklər, sığorta sertifikatlarının, məqsədli istifadə krediti üzərində nəzarətin və inventarların təhlükəsizliyinin təmin edilməsini, geri qaytarılmasını təmin edən materialların, girovun saxlanılma şərtlərinə dair sənədlərin mövcudluğu yoxlanılır.

Faiz dərəcələrinin etibarlılığı yoxlanılır. Eyni zamanda həddindən artıq aşağı və yüksək nisbətlərə diqqət yetirirlər və səbəblərini öyrənirlər. Güzəştli dərəcələrin istifadəsi Bank Qanununun pozulması kimi qiymətləndirilir. Bank, faizlərin hesablanması və toplanmasının vaxtında olması və onların gəlirə aid edilməsi, vaxtında ödənilməmiş borcların vaxtı keçmiş hesablara aid edilməsi, habelə bunların icrası baxımından bank tərəfindən kredit müqavilələri şərtlərinin yerinə yetirilməsi yoxlanılır. Vaxtı keçmiş kreditlərə xüsusi diqqət yetirilir.

13 Avqust 2015-ci il tarixində Azərbaycan Mərkəzi Bankı, kredit verərkən riskləri azaltmaq üçün "Banklarda və bank olmayan təşkilatlarda kredit verilməsinə dair" istehlak kreditləri üçün metodoloji təlimat hazırladı. Bu təlimatlar əsasında banklar və kredit təşkilatları kredit verərkən bu qaydalara riayət etməlidirlər. BYG əmsalı - bir müştərinin minimum ödəniş imkanını göstərir.

$BYG = \text{aylıq kredit ödənişi} + \text{yeni kredit üzrə ödəniş} / \text{potensial müştərinin rəsmi gəliri} \leq 50\%$.

31 dekabr 2019-cu il tarixinə banklardan və digər maliyyə təşkilatlarından alınacaq vəsaitlərə daxil olan, yerli bankdakı 1,039 min AZN məbləğində müxbir hesabı blokləşdirilmişdir (2018: ARMB-də 22,195 min AZN, yerli bankda 5,716 min AZN). Yerli bankdakı qalıqlar, Bank tərəfindən əldə edilmiş zəmanətlər üzrə girov olaraq blokləşdirilmişdir.

Cədvəl 12: Yelo Bank-ın banklardan və digər maliyyə təşkilatlarından alınacaq vəsaitləri

	31 dekabr 2019-cu il	31 Dekabr 2018-ci il
ARMB-də saxlanılan məcburi ehtiyatlar	1,200	624
Məhdudlaşdırılmış hesablar	1,039	27,911
Digər banklarda kreditlər və depozitlər		
- reytingsiz	863	2,312
Digər banklarda cəmi kreditlər və depozitlər	863	2,312
Çıxılsın: Ehtimal olunan kredit zərəri üzrə ehtiyat	(11)	(58)
Banklardan və digər maliyyə təşkilatlarından alınacaq xalis vəsaitlər	3,091	30,789

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

31 dekabr 2019-cu il tarixinə banklar və digər maliyyə təşkilatlarından alınacaq vəsaitlərə daxil olan hesablanmış faiz gəlirləri 2 min AZN (31 dekabr 2018-ci il: 6 min AZN) təşkil etmişdir.

Banklar və digər maliyyə təşkilatlarından alınacaq vəsaitlər üzrə bütün qalıqlar 31 dekabr 2019 və 2018-ci il tarixlərinə 1-ci mərhələyə aid edilmişdir.

31 dekabr 2019 və 2018-ci il tarixlərində başa çatmış illər ərzində mərhələlər arasında köçürmələr olmamışdır.

31 dekabr 2019-cu il tarixinə Bankın heç bir digər bankda ayrılıqda kapitalın 10%-ni keçən qalığı olmamışdır (31 dekabr 2018-ci il: 2 bank).

31 dekabr 2019-cu il tarixinə bu qalıqların ümumi dəyəri sıfır (31 dekabr 2018-ci il: 28.477 min AZN) olmuşdur.

Cədvəl 14-dən aydın olurki, bank 103,358 min AZN məbləğində vəsaiti birbaşa Maliyyə Nazirliyindən əldə etmək hüququna malikdir. Bu məbləğin 53,451 min AZN-i alınmış və tamamilə dəyərsizləşən 46,200 borcalanın pərakəndə kredit borcları üçün Bankın zərərlərinin kompensasiyasına yönəldilmiş və 49,906 min AZN-i 31 dekabr 2019-cu il tarixinə hökumətdən kompensasiya olaraq müştərilərə verilmişdir.

Cədvəl 13: Yelo Bank-ın müştərilərə verilmiş kreditləri

31 dekabr 2019-cu il			31 dekabr 2018-ci il	
	Məbləğ	% Cəmi ümumi kreditlərin hissəsi	Məbləğ	% Cəmi ümumi kreditlərin hissəsi
İstehlak kreditləri	146,173	55%	235,341	59%
Mikrokreditlər	44,310	17%	66,041	16%
Biznes kreditləri	43,896	16%	40,012	10%
Kartlar	32,674	12%	52,796	13%
Avtokreditlər	914	0%	6,112	2%
Müştərilərə verilmiş ümumi kreditlər	267,967		400,302	
Çıxılsın: Ehtimal olunan kredit zərəri üzrə ehtiyat	(45,741)		(197,147)	
Müştərilərə verilmiş xalis kreditlər	222,226		203,155	

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

Bununla belə, icmal hesabatı büdcə xülasələrinin hər bir uyğun təlimatla uyğun olub-olmadığına qərar verir. Bu nümayiş büdcə hesabatlarının nəzərdən keçirilməsinə görə tərtib edilə bilər. Nəticə etibarilə, analiz hesabatı, məsələn, maddənin gələcək təqdimatını və ya lövhənin həyat qabiliyyətini təsdiqləmir. Buna baxmayaraq, mövcud qanunlar və qaydalar digər açıq məsələlər üçün aşağıdakıların hazırlanmasını tələb edə bilər.

III FƏSİL. BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN APARILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanın bank sektorunda maliyyə nəzarətinin təşkilinin metodiki problemləri və həlli yolları

Bu gün ən aktual və müzakirə olunan mövzulardan biri, AR-nın maliyyə sisteminin bütün sahələrində maliyyə monitoring sisteminin tətbiqi, optimallaşdırılması, tətbiqi və birbaşa tətbiqidir. Bütçə mənbələrindən geniş miqyasda sui-istifadə, kapitalın xaricə qanunsuz ixracı, bank və vergi sahəsindəki cinayətlər, iqtisadi və digər strukturların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün real təhlükəyə çevrilir.

Bank sistemi bazar münasibətlərində birləşdirici halqadır, bu gün milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biridir. Həm ölkədəki iqtisadi proseslərə, həm də bütövlükdə cəmiyyətə böyük təsir göstərir (Abbasbəyli M.A., 2014:s.84-90). Bank vasitəsilə müxtəlif növ maliyyə xidmətləri göstərilir, bank məhsulları həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə satılır. Başqa sözlə desək, saxlayan, buraxan, yığan, yerləşdirən, borc verən, alqı satqı edən, pul və qiymətli kağızları mübadilə edən, fondların hərəkətinə, pul və qiymətli kağızların dövriyyəsinə nəzarət edən, ödəmə və hesablaşma xidmətləri göstərən bir maliyyə supermarketi, vasitəçilik əməliyyatları həyata keçirir.

AR-da iki səviyyəli bir bank sistemi qəbul edilmişdir:

1. Mərkəzi Bank (pul dövriyyəsinə tənzimləmək, pul emissiyası, valyuta məzənnələrini tənzimləyən, kommertiya banklarının kredit siyasətini tənzimləyən, kommertiya banklarının fəaliyyətinə nəzarət edən, qorumaq üçün hazırlanmış xüsusi hüquq və funksiyalara malik ölkənin əsas dövlət bankı).

2. Kommertiya bankları (əsasən müəssisə və təşkilatlara xidmət göstərmək məqsədi ilə geniş bank əməliyyatları həyata keçirən və əhaliyə bank xidmətləri göstərən, Mərkəzi Bankın nəzarəti altında fəaliyyət göstərən, dövlət maliyyə

orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və onların adından əməliyyatlar həyata keçirən banklar).

Risqləri aradan qaldırmaq və bu cür tədbirləri banka tətbiq etmək üçün bankın əsas vəzifələrindən biri maliyyə əməliyyatları baxımından mütəmadi olaraq daxili nəzarət prosedurlarını aparmaqdır. Bunun üçün daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinə nəzarət edən, onunla əlaqəli problemləri müəyyənləşdirən və təhlil edən, banklarda fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və artırılması üçün təkliflər hazırlayan daxili nəzarət xidməti yaradılır.

Daxili nəzarət qaydaları, zəruri məlumatların sənədləşdirilmiş qaydada qeydə alınması prosedurunun, məxfiliyi, kadr hazırlığı və təhsili üçün ixtisas tələblərini, habelə bank fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq qeyri-adi əməliyyatların müəyyən edilməsi üçün əlamətləri və meyarları əhatə etməlidir. Məcburi fiksasiya əməliyyatlara daxildir: mürəkkəb və ya qeyri-adi xarakterli, açıq iqtisadi mənası və ya açıq bir qanuni məqsədi olmayan əməliyyatlar; bu təşkilatın təsis sənədlərində təsis edilmiş təşkilat fəaliyyətinin məqsədləri ilə ziddiyyətli; xarakteri ilə həyata keçirilməsinin məqsədinin məcburi nəzarət prosedurlarından yayınmaq olduğunu irəli sürən dəfələrlə həyata keçirilmiş əməliyyatlar və ya əməliyyatlar; əməliyyatların cinayətdən əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılması (yuyulması) və ya terrorizmin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə həyata keçirildiyini göstərən digər hallar (7-9). Beləliklə, Qanunda göstərilən əsasların bəzilərinin obyektiv olduğu, bəzilərinə isə obyektiv meyarların olmadığı açıqdır və bu meyarların hazırlanması müvafiq olaraq bankların özlərinin ixtiyarına verilir. Lakin burada vacibdir ki, Qanunun normasından bankın cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılmasına qarşı mübarizə aparmaq üçün müştərinin maliyyə fəaliyyətini öyrənmək, təhlil etmək və qiymətləndirmək öhdəliyi görünür.

Vəsaitlərin və cinayətdən əldə olunan gəlirlərin leqallaşdırılmasına (yuyulmasına) qarşı mübarizə üçün vacib bir tədbir, qanuna uyğun olaraq görülən tədbirlər barədə müştərilərə və digər şəxslərə məlumat verilməsinin qadağan edilməsidir. Bank işçiləri, müştərilərinə Bankın komissiyalarından düzgün şəkildə

çəkinmək və maliyyə monitorinqi üçün daxili bank xidmətlərinin "diqqətli gözü" altına düşməmək üçün mümkün bir sxem barədə təfərrüatlı şəkildə "məsləhət verməyə" başladıqda da əks bir problem yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili maliyyə monitorinqinin aparılmasında ən aktiv mövqeyi möhkəm öz kapitalına və nüfuzuna sahib mühafizəkar, nisbətən köhnə banklar tutmuşdur. Potensial "yuyucular" ın hər hansı bir əməliyyatı həyata keçirmə fürsətinə ciddi şəkildə nəzarət edən məhz bu banklardır. Onlar məcburi monitorinqə labüd əməliyyatları səlahiyyətli orqana dərhal bildirir, iqtisadi təhlükəsizlik xidməti tərəfindən icra müddətində hesabları və əməliyyatlarını dondurur və s. Belə prinsipial mövqeyə malik bankların bank bazarında uzunmüddətli fəaliyyət perspektivləri vardır.

Müştəri əməliyyatlarını sürətləndirmək və bankdaxili əməliyyatların operativ işlənməsi üçün banklar müxtəlif avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərindən istifadə edirlər. Müştərilərin rahatlığı üçün bu sistemə qoşulmaq üçün stasionar iş yerləri ilə yanaşı hesablara yalnız baxmaq üçün deyil, həm də İnternet vasitəsilə əməliyyatlar aparmaq imkanı daxil edilmişdir. Eyni sistemlər bankın daxili nəzarət xidmətinə hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilmiş əməliyyatların təhlilinə, şübhəli və vaxtında məlumatların qanunla müəyyən edilmiş müddətdə müəyyən edilməsinə imkan verir (Abbasbeyli M.A., 2016).

Qeyd etmək lazımdır ki, məlumat banklarında proqramların tətbiqi yalnız bankların müvafiq xidmətlərindəki kadrların daimi təhsili və sertifikatlaşdırılması, habelə şübhəli əməliyyatların (təşkilatların) tez bir zamanda aşkarlanmasını təmin edən tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi nəticəsində real fayda verə bilər. Ayrıca, fikrimizcə, daxili nəzarət işçiləri və bankın məsul vəzifəli şəxslərinin sertifikatlaşdırılması müəyyən bir tezliklə (qanunla təsbit edilmiş) aparılmalıdır.

3.2. Bank sektorunda maliyyə nəzarətinin aparılmasının təkmilləşdirilməsində informasiya texnologiyalarının istifadəsi əsas prespektivliyi

Bankın fəaliyyətini yoxlayarkən auditor həm xarici mənbələrdən, həm də daxili mənbələrdən gələ bilən məlumat bazasına etibar etməlidir. Audit fəaliyyətinin informasiya təminatının əsas vəzifəsi, auditin aparıldığı müəssisənin vəziyyəti, qanunvericilik və normativ sənədlərə uyğun olaraq fəaliyyət göstərməsi barədə audit prosesi iştirakçılarını məlumatlandırmaqdan ibarətdir (Смирнов К.А.:2017, s. 25).

Audit məlumat dəstəyi, əsasını yoxlanılan qurumun fəaliyyəti barədə iqtisadi, istehsal, maliyyə və iqtisadi məlumatlar təşkil edən sifarişli bir məlumat dəsti kimi başa düşülür. Auditor maliyyə və təsərrüfat işləri barədə lazımı məlumatları daxili mənbələrdən (mühasibat, daxili nəzarət, maliyyə və idarəetmə hesabatları), habelə xarici mənbələrdən (banklar, sığorta şirkətləri, ticarət tərəfdaşları, audit və hüquq firmaları) alır.

Mühasibat məlumatları daxili və xarici istifadəçilər üçün faydalı olmalı, təhlil və nəzarət, proqnozlaşdırma, planlaşdırma üçün əsas rolunu oynamalı və ya başqa sözlə effektiv idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün bir vasitə olmalıdır.

Maliyyə məlumatları, iqtisadi qurum rəhbərliyi tərəfindən idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün istifadə olunan məlumatlar kimi başa düşülür. Maliyyə məlumatları dedikdə mühasibat (maliyyə) hesabatı, idarəetmə hesabatı, marketing tədqiqatları, analitik şöbələrin iqtisadi sabitlik və iqtisadi qurumun qanunvericilik bazasındakı dəyişikliklər və s. başa düşülür (Гетьман В.Г., 2018: s. 256).

İdarəetmə və mühasibat (maliyyə) uçotu sistemi kifayət qədər böyük həcmlidir, yəni təşkilatın fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti barədə etibarlı fikir formalaşdırır, bunun əsasında idarəetmə qərarları qəbul olunur.

Mühasibat sistemi təşkilatın fəaliyyəti haqqında məlumatları toplayır və təşkil edir və istifadəçilərə xarici və daxili hesabatlar şəklində təqdim edir. Ç.T. Hongren və J. Fosterin fikrincə, xarici hesabatların hazırlanması, standart prinsiplərə ciddi

şəkildə tabe olan maliyyə mühasibatlığına, daxili hesabatların tərtib edilməsi isə idarəetmə uçotu sisteminə aiddir.

Auditin informasiya dəstəyinə aşağıdakılar daxildir: maddi mənbələr (sənədli və təbii obyektlər); qeyri-maddi obyektlər (ani hadisələr); mütləq dəqiq məlumat (kateqoriyalı); şərti olaraq dəqiq məlumat; təxminən dəqiq məlumat. Auditor tərəfindən istifadə edilən informasiya mənbələrindən asılı olaraq bunlar təsnif edilə bilər: mühasibat növləri, hesabat formaları, müəssisənin istifadə etdiyi sənəd növləri, məsul şəxslərdən sənədlərin alınması və s.

Auditor tərəfindən istifadə olunan məlumatlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

- Məlumatların aydınlığı. Məlumat auditor tərəfindən başa düşülməli, məlumat istifadəçisi üçün asanlıqla əldə edilməlidir.

- Məlumatların aktuallığı. Məlumat auditora keçmiş, indiki və gələcək iqtisadi qərarların qiymətləndirilməsində kömək etməlidir. Uyğunluğun təmin edilməsi üçün məlumat əhəmiyyətli olmalıdır. Əhəmiyyətlilik mühasibat məlumatlarının buraxılması və ya təhrif olunmasının iqtisadi qərarlara nə dərəcədə təsir göstərə biləcəyini göstərir.

- Məlumat etibarlılığı. Məlumatda ciddi səhvlər olmadığı təqdirdə və auditorun ona təqdim olunan məlumatların düzgünlüyünə etibar edə biləcəyi hallarda etibarlıdır. Bunun üçün məlumatda bu xüsusiyyətlər olmalıdır: həqiqi olaraq təqdim olunmalıdır; tədbirli və tam olmalıdır.

- Məlumatların müqayisəli olması. Məlumat zamanla müqayisə olunmalı və digər mənbələrdən alınan məlumatlarla müqayisə edilməlidir.

İnformasiya təhlükəsizliyini qorumaq üçün kommərsiya bankları getdikcə daha çox informasiya texnologiyalarının tətbiqinə müraciət edirlər. İnformasiya texnologiyaları biznesi dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün bir vasitədir. Müştərilərə xidmətin keyfiyyətini və sürətini, bank tərəfindən göstərilən xidmətlərin çeşidini, rəqabətli mübarizədə bankın yerini müəyyənləşdirən informasiya texnologiyalarının mükəmməllik səviyyəsidir və eyni zamanda

müştərilər və investorlar qarşısında bankın cəlbediciliyinin ümumi qiymətləndirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Hazırda auditorların proqram təminatçıları qarşısında qoyduğu ən təcili vəzifələrdən biri, auditin bütün mərhələlərində auditorların fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması və standartlaşdırılmasıdır:

ümumi yoxlamanın hazırlanmasından və planlaşdırılmasından, tətbiq olunan standartlara uyğun olaraq yekun sənədlərin toplanmasına, təşkilinə və hazırlanmasına qədər avtomatlaşdırmadan və standartlaşdırmadan söhbət gedir.

Bankın informasiya təhlükəsizliyi səviyyəsini təmin etmək üçün avtomatlaşdırılmış sistemlərin təhlükəsizliyinin instrumental təhlilindən istifadə olunur. Sistemin proqram təminatı və cihaz təminatındakı zəifliklərin aşkarlanması və aradan qaldırılması məqsədi daşıyır.

Ümumiyyətlə, instrumental analiz iki hissədən ibarətdir:

1) distant hücumlara qarşı avtomatlaşdırılmış bir sistemin təhlükəsizliyinin araşdırılması - müştərinin şəbəkəsindən mövcud olan hostlar skan edilir, qorunan məlumatlara və ya inzibati mənbələrə icazəsiz giriş əldə etmək məqsədilə şəbəkə hücumları həyata keçirilir.

2) şirkətin işçilərindən və ya ofisə daxil olan müdaxilələrdən gələn informasiya təhlükəsizliyi təhdidlərinin müəyyənləşdirilməsi - şirkət işçilərinin identifikasiya metodlarının təhlili aparılır, yerli şəbəkə üzərindən ötürülmə zamanı məlumatların təhlükəsizliyi müəyyən edilir.

Kompüter emalının istifadəsi nəticələrin etibarlılığını və auditin rentabelliğini artırmağa imkan verir (yoxlama müddəti və əmək xərclərini azaltmaqla), bu da auditorlar müəssisənin kompüter avadanlıqlarından istifadə etmək niyyətində olduqda xüsusilə vacibdir.

Yelo Bankda, auditorun iş texnologiyasının üç mərhələsi ayrılır:

1) Hazırlıq mərhələsi. Hazırlıq mərhələsində müştəri haqqında, ümumi kitab məlumatları, mühasibat göstəriciləri və digər məlumatlar haqqında məlumatlar öyrənilir və məlumat bazasında qeyd olunur.

2) Yoxlama mərhələsi. Auditor məlumatların işlənməsinin təşkilati formasını, mühasibat formasını və onun avtomatlaşdırılmış bölmələrini, məlumatların işlənməsinin lokal və ya şəbəkə versiyasının istifadəsini, məlumatların arxivləşdirilməsini və saxlanmasını təmin edir.

3) Yekun mərhələ. Bu mərhələdə auditor kompüter sisteminin imkanlarını iqtisadi qanunvericilikdəki dəyişikliklərə çevik reaksiya, idarəetmə hesabatlarının formalaşdırılması, analitik prosedurlar, habelə informasiya texnologiyaları sahəsində mühasibat işçilərinin ixtisas dərəcəsi baxımından qiymətləndirir.

Auditorlar fəaliyyətlərini mövcud rəqabətin çətin bazar şəraitində aparmalıdırlar. Fikrimizcə, audit xərclərini azaltmanın mümkün yollarından biri də müasir İT-nin istifadəsidir. Müştəri haqqında məlumat bazası kimi mövcud ola bilən ISA-nın istifadəsi, onun mühasibat sistemi, auditora kömək edir və ya audit dövrünün bütün mərhələlərində onun üçün lazımi prosedurları yerinə yetirir, həmçinin onları avtomatlaşdırır - bütün bunlar auditora müəyyən bir işi ISA-ya keçirtməyə imkan verir. ISA-nın tətbiqi audit şirkətinin əldə etmə və həyata keçirmə xərclərini birdəfəlik artırır, lakin audit zamanı auditorun iş saatının azalması səbəbindən hər bir layihənin xərclərini azaldır: İT standart rutin audit prosedurlarını avtomatlaşdıraraq auditor işinin həcmi kompüter avadanlığına keçirməyə imkan verir.

Yoxlama keyfiyyəti ISA tətbiq olunduqdan sonra artır, çünki auditoru daha aşağı elementlər səviyyəsində prosedurların yerinə yetirilməsi üçün daha sərt bir çərçivəyə salır, bu da "insan amili"nin minimuma endirilməsi və prosedurların ISA-ya keçməsi səbəbindən səhv etmək riskini azaldır.

Fikrimizcə, müasir İT-nin auditdə daha geniş tətbiqi maliyyə nəzarəti sisteminin səmərəliliyinin artırılması amillərindən biridir və aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilə bilər:

- nəzarət fəaliyyətinin məlumat və istinad dəstəyi;
- nəzarət fəaliyyətinin təşkili və monitorinqi prosedurlarının avtomatlaşdırılması;

- fərdi nəzarətin, analitik prosedurların icrasının avtomatlaşdırılması; nəzarət fəaliyyətinin nəticələrinin elektron məlumat bazalarının yaradılması

- audit obyektinin məlumatlarına əsaslanan nəzarət, analitik prosedurların aparılması

İnformasiya texnologiyalarının istifadəsi hesab səhvləri riskini aradan qaldırır, çünki bütün hesablamalar daxili alqoritmlər əsasında aparılır. Səhv yalnız bir şəxs tərəfindən MİS-ə (Məlumat İdarəetmə Sistemi) səhv məlumatlar daxil edilməsinin başlanğıc mərhələsində ola bilər (M. A. Суркова, E. A. Лешина, 2019). Auditor fəaliyyətində məqsədlərə çatmaq üçün müxtəlif metodlara müraciət edir və bunun üçün hər cür məlumat bazasından istifadə edir. Bununla birlikdə, auditorun aldığı böyük həcmdə materialların işlənməsi və təhlili audit zamanı çox vaxt apara bilər. Çox sayda məlumatın istifadəsi ilə bağlı problemləri həll etmək üçün auditorlar müxtəlif informasiya texnologiyalarından istifadə edirlər ki, bu da auditorun işini xeyli asanlaşdırır. İnformasiya texnologiyalarının auditdə istifadəsinin əhəmiyyəti beynəlxalq audit standartlarında da təsvir edilmişdir. Təəssüf ki, Azərbaycanda auditin milli standartlarında informasiya texnologiyalarından istifadə proseduru hələ inkişaf etdirilməyib, bu səbəbdən yoxlama apararkən əksər auditor şirkətləri beynəlxalq standartlara müraciət edirlər.

İnformasiya texnologiyalarından istifadənin artması, yoxlama üçün vaxta və əmək xərclərinə effektiv qənaət edərək audit prosedurlarını tez və səmərəli şəkildə həyata keçirməyə imkan verdi. Kompüterlər şirkətlərin yenidən mühəndisləşdirilməsinə təkan verdi və eyni zamanda böyük audit şirkətlərini analiz strategiyasını getdikcə daha çox daxil edərək audit strategiyasını dəyişdirməyə məcbur etdi. Kompüter auditini iki funksiyaya malikdir:

1) Fərdi mühasibat işinə nəzarəti əhatə edən nəzarət funksiyası (təşkilatın nizamnamə kapitalının uçotu, işçilərin, maddi sərvətlərin, pul vəsaitlərinin, maliyyə nəticələrinin ödənişi üçün hesablamalar, və s.). İdarəetmə funksiyasının yerinə yetirilməsi prosesində sistem sifariş edilmiş bir sıra onlayn prosedurları təşkil edən bir auditor tərəfindən idarə olunur. Bu prosedurların tərkibi, nəticədə

sistemin məqsədlərini dəyişdirən tapşırıqların və alt tapşırıqların məzmununu əks etdirir. Hər bir prosedur ilkin sənədlərin və ya mühasibat reyestrlərinin yoxlanılmasından ibarətdir. Prosedurların ardıcılığı sistem tərəfindən icraçıya diktə edilir. Kompüter audit zamanı, yoxlanılan sənədlərin tərkibi yoxlanılır, sənədlərlə əməliyyatların ardıcıl yoxlanılması aparılır, hesabat göstəricilərinə nəzarət edilir, onların uzlaşdırılması aparılır, sonda yoxlamanın nəticələri barədə qərarlar qəbul edilir. Auditin nəticəsindən asılı olaraq, auditor hesabatının bir elementi formalaşır.

2) Kompüter auditinin konsultativ və məsləhət funksiyası əsasən bank rəhbərliyinin fəaliyyətinin təhlilinə xidmət edir və borc vəsaitləri strategiyasının, dividend siyasətinin, maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin təmin edilməsinin, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin yoxlanılmasını əhatə edir. Bu funksiyanı yerinə yetirərkən audit bankın mövcud vəziyyətini qiymətləndirir, icra orqanı tərəfindən qəbul edilmiş qərarların adekvatlığını yoxlayır, bu qərarların qanuniliyini müəyyən edir və s.

Audit fəaliyyətində aşağıdakı proqramlar istifadə edilə bilər: ofis proqramları; istinad və hüquq sistemləri; mühasibat proqramı; maliyyə təhlili proqramları; audit üçün xüsusi proqram.

Ofis proqramlarına masa prosessorları, məlumat bazası idarəetmə sistemləri və mətn prosessorları daxildir. Əsasən bu, sənədlərin hazırlanması və s. üçün Microsoft şirkəti və onun məhsullarından istifadə edilir.

Nəhəng bir hesablama funksiyası yerinə yetirə bilən masa prosessorları audit prosesinə yüksək səviyyədə inteqrasiya olunmuşdur. Bunların əsasında müxtəlif hesabatların ümumi məlumat bazası tərtib olunur, diaqram və cədvəllər (smetalar, hesabatlar), alternativ balanslar, müxtəlif analitik cədvəllər və qrafik formada alınan məlumatların təqdimatı yaradılır. Ən çox yayılmış proqramlar MS Excel, Lotus 1-2-3 proqramlarıdır. MS Access kimi məlumat bazası idarəetmə sistemlərinin köməyi ilə auditor iş əməliyyatları seçə bilər, mühasibat proqramları

tərəfindən yaradılan və çap üçün nəzərdə tutulmuş fərdi hesabat formalarını yoxlaya bilər.

MS Word, Word Pad, Notepad, Lexicon kimi mətn prosessorları auditin bütün mərhələlərində istifadə olunur, bu da audit sənədlərinin yaradılmasını və yüksək keyfiyyətli icrasını tələb edir. Bunlar audit müqavilələri, proqramlar, planlar, iş sənədləri, rəylər, müxtəlif sertifikatlar və sorğuların hazırlanmasında istifadə olunur.

Hüquqi istinad sistemi, axtarış və digər xidmət proqram təminatı vasitələri ilə birlikdə qanuni şəkildə işlənmiş və dərhal yenilənmiş hüquqi məlumat sistemidir.

Ən başlıcası, mühasibat proqramı ilə birləşdirilmiş hüquqi istinad sistemləri tərəfindən auditorun işi sadələşdirilir.

Əksər hallarda praktikada auditorlar bankın informasiya texnologiyaları sisteminin özünü yoxlamalıdır. Bunu etmək üçün, auditorlar bank proqramlarının səmərəli fəaliyyətini müəyyənləşdirmək üçün proqramlarını bank sistemində qururlar. Bankın informasiya texnologiyalarının nəticələrinin auditor proqramları əsasında əldə edilmiş məlumatlarla müqayisəli təhlili aparılır. Yayınmalar müəyyən edilir, bankın proqram təminatı sahəsində zəif və həll olunmamış problemlər aşkar edilir, aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması və ya yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr verilir. Bankın informasiya texnologiyaları da təhlükəsizlik baxımından yoxlanılır. Mühasibat və digər bank materiallarına giriş yoxlanılır. Etibarlılığın əsas amili bankın informasiya texnologiyalarının stress testləri ilə həyata keçirilən bankın informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Xarici təhdidlərə və informasiya sızması təhdidlərinə qarşı IT təhlükəsizliyinin dərəcəsi yoxlanılır. Auditorlar tərəfindən ən çox istifadə olunan proqramlar "1C: Mühasibat", "SUP KEWI", "RS ARXIV" dir. Cədvəlli prosessorlarla yanaşı, audit firmaları iqtisadi subyektlərin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili prosedurlarını həyata keçirmək üçün xüsusi maliyyə təhlil proqramlarından istifadə edirlər. Maliyyə təhlili proqramı üç əsas tipik vəzifəni həll etmək üçün istifadə olunur:

1.Müəssisənin cari maliyyə vəziyyətinin və inkişafının əsas meyllərinin qiymətləndirilməsi.

2.Biznesin inkişafı üçün strateji idarəetmə qərarlarının hazırlanması, uzunmüddətli inkişaf proqnozlarının tərtib edilməsi və yeni fəaliyyət sahələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

3.Müəssisə rəhbərliyi üçün taktiki həllərin hazırlanması. Bu tapşırıq operativ idarəetmə xidmətlərinin səlahiyyətinə aiddir və biznesin hazırkı inkişafı üçün ən yaxşı yolların müəyyənləşdirilməsinə yönəlib.

Maliyyə təhlili üçün əsas proqram qruplarına aşağıdakılar daxildir: müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostikası üçün avtomatlaşdırma sistemləri; iqtisadi fəaliyyətin daxili təhlili üçün avtomatlaşdırma vasitələri; investisiya layihəsi avtomatlaşdırma sistemləri; intellektual analitik sistemlər. Bunlardan ən yenisi intellektual analitik sistemdir. Azərbaycanda bu yeni proqramı hazırlamağa başlayan aparıcı bank Paşa Bank ASC-dir.

Audit zamanı audit şirkəti həm öz proqram təminatından, həm də bankın özünün daxili nəzarət sistemindən istifadə edə bilər. Audit təşkilatı hazırlanmış audit proqramında təqdim edilmiş auditorun iş sənədlərinin tərtib edilməsi və icrası formalarına dair tələbləri müstəqil olaraq müəyyən etmək hüququna malikdir. Bir çox inkişaf etmiş bank öz daxili kompüter nəzarət metodlarını inkişaf etdirmişdir. Bu banklardan biri də daxili nəzarət sistemini xeyli asanlaşdıran öz proqram interfeysini inkişaf etdirmiş Bank of Baku ASC-dir. Burada IBS proqramı (inovativ bank sistemləri) hazırlanmışdır. Yeni proqram, xüsusi filtrlərin köməyi ilə ayrı-ayrı maddələrin yayınmalarını müəyyənləşdirir, analizlər apara bilən və bankdakı əməliyyatların əhəmiyyətliliyini ən düzgün qiymətləndirə bilən xarici auditorların işini xeyli asanlaşdırdı. Proqram həm də ofis proqramları ilə yaxından əlaqəlidir. Məlumat, proqramlar asanlıqla mətn və ya cədvəl mühitinə köçürülə bilər. Ən böyük nailiyyət mühasibat uçotunun eyni proqram tərəfindən aparılması və daxil edilmiş bütün məlumatların dərhal mühasibat hesablarında əks olunmasıdır və bu da səhv ehtimalını minimuma endirir. Bank, müştərilərinin kart

sistemlərini qorumaq üçün SMS bankçılıqdan istifadə edərək xarici təhdidlərdən qorunma sistemi inkişaf etdirmişdir. Kartlarla aparılan bütün əməliyyatlar əvvəlcə müştərilər tərəfindən kartdan alınan məbləğin istifadəsinə razılıq verildiyi barədə təsdiq mesajları şəklində təsdiqlənməlidir. Bu metodlar Azərbaycanın bank sistemində müştərilərin kart itirildiyi təqdirdə riskdən qorunmasını təmin edən çox vacib bir mərhələ rolunu oynayır.

3.3. Azərbaycanın bank sektorunda maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi inkişaf perspektivləri

Müasir şəraitdə bank nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi yollarının axtarışı elmi, nəzəri və praktik tədqiqatların xüsusi mövzudur. Buna görə də Azərbaycanda effektiv bank nəzarətinin yaradılması bank sisteminin inkişafının sabitliyi və böhrandan sonrakı dövrdə ölkə iqtisadiyyatının sabit inkişafı üçün vacib şərtidir.

Maliyyə planlaşdırmasında bankın ümumi rəhbərliyi, kapitalın yalnız daxili mənbədən - bölüşdürülməmiş qazanc hesabına artırılması şərtilə kapital adekvatlığının minimum səviyyədə qalması üçün bankın planlı dövrdə riskli aktivləri nə qədər sürətlə inkişaf etdirə biləcəyini müəyyənləşdirir. Bankın sahibləri də öz növbəsində səmərəlilik göstəricisinə ümumi rəhbərlik verirlər ki, gəlir gəlirliliyi daxili kapital mənbələrindəki artan riskləri əhatə etsin. Aşağıdakı göstəricilər səmərəlilik göstəricisi olaraq təyin olunur:

- Bank gəlirliliyi (xalis mənfəətin ümumi mənfəətə nisbəti - NP / GI)
- Aktivlərin gəlirliliyi (ümumi mənfəətin riskli aktivlərə nisbəti - GI / RWA)
- Kapital multiplikatoru (riskli aktivlərin kapitala nisbəti - RWA / C)
- Mənfəət saxlama (bölüşdürülməmiş mənfəətin xalis mənfəətə nisbəti - UP / NP).

Kapital cəlb etmək üçün tələb olunan gəlirlilik dərəcəsi (UP / C) yuxarıdakı göstəricilərin vurma hasilı kimi müəyyən edilir. Xarici kapital cəlb edilmədiyini

təqdirdə (məsələn, subordinasiya olunmuş kreditlər və ya əlavə səhm emissiyaları) riskli aktivlərin artım sürəti mənfəət gəlirliliyi dərəcəsini aşmamalıdır.

Beləliklə, bu prinsipdə nəzərə alınan risklərin idarə olunması üçün tənzimləmə bazasının və direktorlar şurasının məsuliyyətinin təkmilləşdirilməsi zərurəti, riskli aktivlər ilə kapital artımı arasındakı əlaqəni tənzimləyən tənzimləyici göstəricilər şəklində həyata keçirilə bilər. Bankların riskli aktivlər və kapitalın böyüməsi ilə ayaqlaşma ehtiyacı, zəifləyən iqtisadiyyat şəraitində xüsusilə vacibdir.

Bank sektorunun riskli aktivlərinin strukturundakı kredit riskinin payı 20%-dir; bu səbəbdən kredit nəzarət riski prinsipi tam nəzarətin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu prinsipə görə kredit riski daha yüksək sistem səviyyəsində nəzərə alınır. Hər növ riskləri (kredit balansı və balansdankənar əməliyyatlar) özündə cəmləşdirən və qarşı kontragent borcuna görə bankların zərər riskini aşan kredit riski zonası genişlənməmişdir. Kontragent riskindən əlavə banklar qarşı tərəfin istifadə etdiyi müxtəlif maliyyə alətlərinin riskini qiymətləndirməlidirlər. Bu prinsipə ortaya qoyan kriteriyalardan biri (SK7) nəzarətçinin banklar tərəfindən müəyyən edilmiş standartlara və bankların istifadə etdiyi tələblərə yanaşmalarını öyrənilməsi və bankların bu yanaşmadan məhrum olma ehtimalını nəzərdən keçirməsidir.

Azərbaycanın bank sektorunda kapital adekvatlığını hesablamaq üçün kredit riskinin qiymətləndirilməsində sadələşdirilmiş standartlaşdırılmış yanaşma tətbiq olunur ki, buna görə aktivlərin və yaradılan ehtiyatların risk səviyyəsi nəzarətçinin müəyyən etdiyi risk faktoruna əsasən müəyyənləşdirilir.

Azərbaycanın bank sektorunda problemlə kreditlər üçün ehtiyatların yaradılması perspektivlərini nəzərə alaraq, aktivlərin keyfiyyətinin ilkin mərhələdə pisləşəcəyini və əks-dövriyyə ehtiyatlarının yaradılmasına ehtiyac olduğunu proqnozlaşdıran SK5 meyarının yerinə yetirilməsi daha vacibdir.

Azərbaycan banklarının maliyyə nəticələrinin ehtiyatlarının dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyinə görə əks-dövriyyə ehtiyatları makroiqtisadi şərtlər dəyişdikdə gəlirdəki gözlənilməz dəyişiklikləri azalda bilər, çünki onlar yalnız tarixi deyil, həm də uzunmüddətli zərərləri nəzərə alırlar.

Azərbaycan banklarının kredit portfelləri yüksək dərəcədə kredit konsentrasiyası ilə xarakterizə olunur və böyük kreditlər adətən tərəflərin bankına bağlanaraq verilir.

Xüsusilə bankın sahibi və digər əlaqəli şəxslərlə əlaqəli əsassız kredit konsentrasiyası riski faktorlarını müəyyən edərkən, bu banklarla əlaqəli ehtiyat tədbirləri tətbiq edilir, həmçinin konsentrasiya riskini azaltmaq üçün bir plan hazırlamağa ehtiyac duyulur (Мамедов З.Ф., 2016).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, makroiqtisadi sabitliyi daha da gücləndirmək və maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün bu sahədə koordinasiya olunmuş siyasət aparılması, habelə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün təsirli tənzimləmə və hüquq tətbiqetmə təcrübələrinin tətbiq edilməsi məqsədilə "Azərbaycan Respublikası Maliyyə Sabitliyi Şurasının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 15 iyul tarixli 995 nömrəli Fərmanı 2020-ci ildə ləğv edildi və onun əvəzinə "İqtisadi Şura" yaradıldı. Şura Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq iqtisadi siyasətin strateji idarə olunması üçün yeni əsas yaratdı ki, bu da pandemiya sonrakı dövrdə ölkənin milli inkişafı, sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasını və həyata keçirilməsini təmin edə bilər.

Bankların şəffaflığını artırmaq üçün səhmdarların və bankların qəbul etdikləri qərarlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcək qanunvericiliyin hazırlanması planlaşdırılır. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, əhəmiyyətli təsir dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- bankın idarəetmə orqanı tərəfindən nizamnamə kapitalında iştirakla bağlı qəbul edilmiş qərarın müəyyənləşdirilməsi;

- bankın və / və ya kollegial icra orqanının 50% məbləğində yeganə icra orqanının təyin edilməsi;

- Bankın İdarə Heyətinin 50% -dən çoxunun seçimi.

Hazırda banklarda gücləndirilmiş nəzarət prinsipi hökm sürür.

Gücləndirilmiş nəzarətin məqsədi sematik əməliyyatları müəyyənləşdirmək və problemlə aktivləri gizlətmək üçün banklar arasındakı iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsidir. Genişləndirilmiş hesabat bankların maliyyə vəziyyətinə təsirlərinin səviyyəsini, digər təşkilatların kapitalına yatırımlarını, bu təşkilatlarla əməliyyatları və fəaliyyətlərini idarə etmək qabiliyyətini, həmçinin gücləndirilmiş qrupun riskini və kapitalını müəyyənləşdirmək üçün hazırlanmışdır.

Sistemli riskin qiymətləndirilməsində beynəlxalq yanaşmanın istifadəsinə əsaslanaraq bank sektoru makroprudensial analiz və stres testlərini, həmçinin makroiqtisadi göstəriciləri və bank sektorunun əsas göstəricilərini birləşdirən makromodelin keyfiyyətini və ssenari testlərini yaxşılaşdırmağa davam edir . Makroprudensial nəzarətdə əks-tsiklik aspektdən istifadə təmin edilir.

Sistemli riskin qiymətləndirilməsində beynəlxalq yanaşmanın istifadəsinə əsaslanaraq bank sektoru makroprudensial analiz və stres testlərini, həmçinin makroiqtisadi göstəriciləri və bank sektorunun əsas göstəricilərini birləşdirən makromodelin keyfiyyətini və ssenari testlərini yaxşılaşdırmağa davam edir . Makroprudensial nəzarətdə əks-tsiklik aspektdən istifadə təmin edilir.

Milli audit sistemini yaxşılaşdırmaq üçün audit məqsədlərini müəyyənləşdirmək, beynəlxalq standartlara və milli qaydalara uyğun bir metodologiya inkişaf etdirmək, həmçinin audit praktikası, nəzəriyyə və beynəlxalq standartlar baxımından audit prosedurlarının elmi və iqtisadi ekspertizasını aparmaq lazımdır. Milli xidmət bazarının və audit xidmətinin effektivliyini təmin edən mexanizmlərin inkişafına ehtiyac var. Bazar iştirakçıları tərəfindən yoxlanılmadan audit rəyinin verilməsi kimi hadisələrə səbəb olan antidempinq mexanizmi qəbul edilməlidir.

Qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan daxili audit aparmağa imkan verən proqram məhsulları hazırlamaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli praktiklər və akademiklər bir neçə ildir ki, daha çox milli qayda və şərtlərə uyğun beynəlxalq prinsiplərə əsaslanan təsirli audit texnologiyaları inkişaf etdirirlər. Bu cür texnologiyaların və proqram məhsullarının inkişafı nisbətən uzun və bahalıdır. Azərbaycan Respublikasında mövcud audit qaydaları sistemi, rəy bildirildikdən sonra planlaşdırma mərhələsində auditin keyfiyyətini qiymətləndirməyə, həmçinin tenderlər zamanı auditorları seçməyə imkan verir. Xüsusilə, auditorların müəyyən qruplara mənsubluğunu müəyyənləşdirməyə imkan verən, həmçinin birbaşa operatorların (auditorların sayı, satış həcmi) dərc olunmasının qarşısını alan bir reyting metodologiyası hazırlanmışdır. Lakin bu sistem hələ test mərhələsində deyil.

Bankların daxili audit xidmətinin işçilərini yetişdirmək, peşəkarlıq səviyyəsini artırmaq söylərinə və işlərinə baxmayaraq, işçilərin peşə hazırlığı səviyyəsi qənaətbəxş deyil. Bu problemin həlləri aşağıdakı kimidir:

- iş yerində işçilərin praktik öyrədilməsi;
- obyektivliyi və qərəzliliyi, mənafeələr toqquşmasını istisna etmək üçün bankın daxili audit xidməti işçilərinin rasionalizasiyası;
- Diplom (sertifikat) alınması şərti ilə daxili auditorları beynəlxalq əhəmiyyətli audit birliklərində təlim keçməyə təşviq etmək.

İnanırıq ki, bu sahədə ölkədə aparılan tədbirlər və islahatlar, bank sektorunda maliyyə nəzarətinin etibarlılığını və səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, bank fəaliyyətində iştirak edən bütün tərəflərin maraqlarını təmin etmək imkanı yaradacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Daxili maliyyə nəzarəti bazar iqtisadiyyatının zəruri elementi kimi çıxış edir, çünki istifadəçilərin qəra qəbulu üçün istifadə etdikləri mühasibat uçotunda müəyyən səhvlərə yol verilə bilər və onun etibarlılıq dərəcəsini istifadəçilərin əksəriyyəti tərəfindən müstəqil müəyyənləşdirilməsi qeyri mümkündür.

Müəssisənin mühasibat uçotu və uçot siyasətinin təşkilinin auditor yoxlamasının nəticələri üzrə auditor rəyinin bölməsi kimi auditor şəhadətnamə tərtib etməlidir.

Bankların daxili auditi sahəsində uğurlarla yanaşı problemlər də var. Bu problemlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Auditorların peşəkarlıq və ixtisasartırma kurslarına göndərilməsinin qeyri-kafi təşkili.
2. Bank praktikasında uzun illərdir davamlı istifadə olunan daxili audit modelinin nisbi köhnəlməsi, çevik olmaması və qeyri-kafiliyi;
3. Daxili audit mexanizmlərinin səmərəliliyinin azalması, nisbətən məhdud səlahiyyətlər və ya idarəetmə sistemində səmərəsiz iştirak;
4. Tənzimləmə bazası xaricində praktik qaydalara və şərtlərə böyük ehtiyacın olması.
5. Daxili audit xidməti işçilərinin peşəkarlıq səviyyəsinin qeyri-kafi olması və ya bank rəhbərliyinin bank risklərinin təhlil, öyrənmə və idarəetmə proseslərində davamlılıq, ardıcılıq, tamlıq, obyektivlik, dürüstlük və sistemləşdirmə prinsiplərinə nisbətən zəif yanaşması, və s.
6. İnformasiya texnologiyalarından istifadə edərək hərtərəfli auditin aparılması üçün proqrama böyük ehtiyacın duyulması.

Daxili auditin bir çox xüsusiyyətləri kifayət qədər öyrənilmiş olsa da, bu sektorda tədqiqat tələb edən bəzi metodoloji və təşkilati problemlər mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

- Daxili audit funksiyaları qaydalar və elmi kitablarda aydın şəkildə müəyyənləşdirilməyib. Bir çox hallarda daxili audit demək olar ki, təftişlə eynidir,

daxili audit funksiyaları mühasibat uçotunda əks olunan əməliyyatların düzgünlüyünün və tamlığının təsdiqlənməsi ilə başa çatır. İş proseslərinin öyrənilməsinə və əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmir;

- Daxili audit prinsiplərini açıqlamaq vacibdir;
- Daxili audit praktikasında və nəzəriyyədə irəliləyişlər müstəqil birliklər tərəfindən ümumiləşdirilməmişdir;
- Paralelliyin qarşısını almaq üçün daxili və xarici audit arasında əlaqə qurulmalıdır.
- Geniş filial şəbəkəsi olan banklarda daxili audit əlamətləri tam araşdırılmamışdır.

Daxili audit bankların problemləli sahələrinin öyrənilməsinə, bu problemlərin həlli üçün tədbirlərin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə böyük təsir göstərir.

Daxili auditin vacib öhdəlikləri arasında kommərsiya banklarının kompleks fəaliyyətinin çoxvektorlu və çoxsaylı problemləli elementlərinin təhlili, onların aradan qaldırılması mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu proseslərə daimi və etibarlı nəzarət sistemi yaradılmasıdır. Bu baxımdan daxili audit, öz səlahiyyətləri daxilində bir neçə vacib sahədə fəaliyyət obyektinin icra orqanı kimi çıxış etsə də, fəaliyyətində bir çox vacib idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir.

Bank işinin inkişafındakı daxili əngəllər arasında bir çox bankdakı zəif idarəetmə, onların şübhəli müştəri xidmətləri və zərərli iş təcrübələri, zəif iş planlaması, effektsiz risk idarəetmə və daxili nəzarət sistemləri və ayrı-ayrı banklarda kapital çatışmazlığı yer alır.

- Zəif nəzarət sistemləri və risklərin idarəedilməsi. Bu sistemlərin işi çox vaxt bankların məruz qaldığı risklər və real bazar şərtləri ilə uyğun gəlmir;

-Kapitallaşdırma idarəçiliyi üçün strategiya, metod və texnologiyaların inkişafı kifayət qədər yüksək deyil;

-Bir çox kredit təşkilatında məlumat idarəetmə sistemlərinin aşağı səmərəliliyi;

-İxtisaslaşmış şöbələrin analitik fəaliyyətinin nəticələri; Daxili və xarici vəziyyəti adekvat qiymətləndirməyə və mövcud və potensial problemləri həll etməyə qadir olan bank fəaliyyətinin bütün sahələrini xarakterizə edən göstəricilərin hərtərəfli təhlilini təmin edən bank fəaliyyətinin monitorinqi sisteminin inkişafının natamamlığı.

Beləliklə, bank sektorundakı yuxarıdakı problemlərin əksəriyyəti banklarda effektiv maliyyə və risk idarəçiliyi ilə əlaqələndirilir. Bu, ölkə banklarının maliyyə sabitliyinin azalmasına və kredit və bank təşkilatlarının idarəedilməsindəki ciddi çatışmazlıqlara səbəb oldu. Banklarda maliyyə və risk menecmentinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi zərurəti ilk növbədə ölkə banklarının beynəlxalq bank standartlarına keçməsi və daha səmərəli və mürəkkəb nəzarət prinsiplərinə keçməsinə zəruri edir. Bank nəzarətinin bu cür nəzarət prinsiplərinə keçməsi bankın inkişafını əks etdirən dörd əsas parametr qrupunu əhatə etməlidir:

- Bankın iş perspektivlərinin qiymətləndirilməsi;
- Bankın maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi;
- Risk idarəetməsi, daxili nəzarət və idarəetmə prosedurlarının qiymətləndirilməsi;
- Bankda korporativ idarəetmə və idarəetmə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasbeyli M.A. (2014) Bank fəaliyyətinə nəzarət sistemi: xarici təcrübə və Azərbaycan modeli// Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri Yanvar-Mart s. 82-90
2. Abbasbeyli M.A. (2016) Bank sektorunda böhran, pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: aktual meyllər və dünya təcrübəsi. Bakı:Azərneşr,. 212 c.
3. Abbasbeyli M.A. Bank fəaliyyətində pul siyasətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin konseptual əsasları. Bakı biznes universiteti. 2015. №4. 14-21
4. Hacıyev .RI (2017) Təftiş və Nəzarət, Bakı, Azərneşr, -213 s.
5. Hacıyev F.Ş., Əliyev Ş.H (2016), Audit. Bakı, UNEC, -310 s.
6. Quliev F.M., Əzizov R.N., İbrahimov J.X. (2016), Beynəlxalq Bank Auditi. Bank işi, elm və təhsil - 328 səh.
7. Məmmədov Z.F. Bank sistemində dayanıqlılığın tənzimlənməsi: metodları və monitoring üsulları. Kooperasiya. No 1(40). 2016.-13-24 səh.
8. Məmmədov Z.F.(2016) Bank sistemində islahatların gücləndirilməsində böhranın təsiri. Qanun No 3(257).-386 səh..
9. Namazova Ts.B. (2015), Praktik audit. Bakı, Azərneşr, -286 s.
10. Nəzəri R.İ.,(2012) Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsində optimallaşdırma üsulları, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı-452 səh.
11. Novruzov V.T., Yakubov. Ş.Kh., Qənizadə R.T., (2018), Daxili auditin əsas prinsipləri. Bakı, Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu, -44 s.
12. Paşacanova A.A (2010) Holland sindromu və Azərbaycanda onun qarşısının alınması yolları, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı. – 384 səh.

Rus dilində

1. Афанасьев Б.К. (2010), Методологические вопросы денежно-кредитного контроля. Москва: Reed Group, - 412 с.

10. Никифорова Н.А. (2016) Управленческий экзамен: чтение курсов для бакалавриата и магистратуры / Н.А. Никифорова, В. Тафинцева. - изд. второе, перераб. также, доп. - М.: Издательство Юрайт. - 468 с.

11. Никишина А.Л. Обзор научного капитала как причина успешного администрирования работы информацией и активами / Карельский логический дневник. 2017. Т. 6. №. 2 (19). С. 122-125.

12. Новикова Т.Ю., Кострова А.А. Логические методы как инструмент исследования соответствия эталону соответствия движения / Экономика. Социальная и благотворительная информация. Том 3. - 2017. - №2. - С. 112-119.

13. Основы исследования корпоративного управления и денежной опасности правления / пер. с англ. М.: Весь мир, 2015.

14. Щербина Т.В., Джаншанло Р.Е. Работа проницательных систем в обзоре денежных последствий венчурного предприятия / Многогранная оценка бизнеса: проблемы и перспективы построения экономики, основанной на информации. 2016 №1: с.101-125

2. Бариленко В.И. (2016) Анализ бюджетных отчетов: учебное упражнение / группа авторов; под абсолютным. изд. В И. Бариленко. - изд. четвертое, перераб. - М: КНОРУС, - 234 с.

3. Белякова Е.И., Казакова Н.А. Аналитическая методология исследования опасностей начислений и наблюдения за точностью оценки значимых добавленных сборов / Управленческий учет. - 2016. - № 6. - С. 20 - 28.

4. Воронов Н.А., Удалов Ф.Е., Ягунова Н.А. Потенциал платы: обзор предстоящей экспертизы / Вестник НГИЭИ. 2017. № 3 (70). С. 102-111.

5. Данилевский Ю., Мезенцева Т. М. (2012), Финансовый контроль, Санкт-Петербург: Экономика, - 384 с.
6. Деклерк Дж., Шибяев В. Расчет финансового капитала как маркер развития опасностей управленческой структуры / Риск-менеджмент. 2018. № 1 (69), с. 21-24.
7. Казакова Н.А. (2015) Финансовая экспертиза: курс чтения и семинар / Н.А. Казаков. - М.: Издательство Юрайт. - 539 с.
8. Лобанова, А. Чугунова, А.В. (2017) Энциклопедия управления финансовыми рисками / третье изд. М.: Альпина Бизнес, с. 345
9. Макарова Л.Б., Якунин Л.А. (2012), Финансовый контроль, М.: Reed Group, - 511 с.

Türk dilinde

1. Aksoy M.A (2016), Kamuda İç Kontrol ve İç Denetim, Muhasebat Kontrolörleri, Derneği Yayını, Ankara. 456 say.
2. Akyel R.L., Bankalarda İç Kontrol Kavramı, Unsurları ve Etkinliğinin Değerlendirilmesi”, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016 № 48, s:1-23.
3. Amudo, A., Inanga, E.L. (2013) İç Kontrol Sistemlerinin Değerlendirilmesi: Uganda'dan Bir Örnek Olay, International Research Journal of Finance and Economics (27), s. 134 - 154.
4. Biluha, M.T. (2016). Mali kontrol: teori, revizyon, denetim: Washington., - 428 s.
5. Bülbül M.A. (2016). Kamu İç Kontrol Sistemi ve Kamu İç Kontrol Standartlarına Uyum, Ankara: Asil Baskı Ümit Ofset. -556 say.
6. Candan E.M, Kamu İdarelerinde İç Kontrol Sistem ve Süreçlerinin Tasarlanması, Uygulanması ve Geliştirilmesinde Uyulacak Usul ve Esaslar, Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 2016, №17(1): 83-97.

7. Cohen, J., (2015). Kurumsal Yönetim ve Denetim Süreci ”, Yıl Ortası Denetim Konferansı. LA (Ocak), - 359 pp.
8. Demir M.D, (2014) Banka Yönetiminde İç Denetim: Yüksek Lisans Tezi, , Ankara, Mali Yönetim ve Denetim Dergisi, s.310-326
9. Eralp İ.S (2016) Daha İyi Bir Yönetim İçin İç Kontrol, Ankara: Başbakanlık Strateji Geliştirme Başkanlığı. -510 say.
10. Kasap K., Harrison, G. (2017) Denetim hizmet kalitesi ve Denetçi elde tutma algısı: International Journal of Auditing, Cilt 17, s.54 - 74
11. Kinney, W. (2010). Bilgi Kalite Güvencesi ve İç Kontrol. Burr Ridge, IL: Irwin / McGraw-Hill., - 256 s.
12. Zırh, M. (2016). "Internal Control: Governance Framework and Business Risk Assessment at Reed Elsevier", Auditing: A Journal of Practice and Theory, (20) Ek 85-91.

İnternet resursları

1. <https://assets.kppmg/content/dam/kppmg/is/pdf/2019/08/kpmg-top-11-internal-audit-tech-2017.pdf>
2. <https://icdenetiim.ktb.gov.tr/TR-46884/ic-denetciligin-gorevi.html>
3. https://oios.un.org/sites/ooos.un.org/files/audit_manuale_march_2019_e_d_r_sep19.pdf
4. <https://www.e7iia.eu/wp-content/uploads/2018/11/PG-Foundation-of-IA-in-Financial-Service-Firm.pdf>
5. <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1:

Cədvəl 4: 01.01.2020-ci il tarixinə Yelo Bank-ın mühasibat balansının strukturunun təhlili

Aktiv	Məbləğ, min manatla	Passiv	Məbləğ, min manatla
1	2	3	4
Aktivlər		Öhdəliklər və kapital	
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	41788	Digər banklara ödənilmiş vəsaitlər	1765
Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında yerləşdirilmiş mütləq ehtiyatlar	6842	Müştərilərin hesabları	236043
Digər banklardan alınmış vəsaitlər	40478	Buraxılmış borc qiymətli kağızları	39143
Müştərilərə verilmiş kreditlər və avanslar	307727	Təcili borc öhdəlikləri	113309
Satıla biləcək investisiya qiymətli kağızları	460	Cari mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	-
Ödənilənə qədər saxlanılan investisiya qiymətli kağızları	-	Təxirə salınmış mənfəət üzrə öhdəliklər	-
Vergilər Nazirliyinə verilən avanslar	4225	Digər maliyyə öhdəlikləri	755
Təxirə salınmış vergi aktivləri	4713	Digər öhdəliklər	726
Bina və avadanlıqlar	37862	İnzibati öhdəliklər	21633
Qeyri-maddi aktivlər	1820	Öhdəliklərin yekunu	413373
Digər maliyyə aktivləri	490	Kapital	
Digər aktivlər	15656	Bankın təsisçilərinə aid kapital:	
Aktivlərin yekunu	462060	Nizamnamə kapitalı	44919
		Emissiya gəliri	484
		Satıla biləcək qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyat	-
		Bölüşdürülməmiş mənfəət (toplanmış zərərlər)	1662
		Bankın təsisçilərinə aid kapitalın yekunu	47065
		Nəzarət olunmayan pay	1622
		Kapitalın yekunu	48687
		Öhdəliklər və kapitalın yekunu	462060
Balans	462061	Balans	462061

Mənbə: <https://www.yelo.az/site/assets/files/1791/illik-hesabat-2019.pdf>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Nizamnamə kapitalına maliyyə nəzaərtinin mərhələləri.....	39
Cədvəl 2: Ehtiyat kapitalına maliyyə nəzarətinin mərhələləri.....	39
Cədvəl 3: Yelo Bank-ın audit olunmuş aktivlərin ardıcılıqla təqdim olunması (maliyyə vəziyyəti haqqında fraqment) (min manatla).....	42
Cədvəl 4: 01.01.2020-ci il tarixinə Yelo Bank-ın mühasibat balansının strukturunun təhlili.....	81
Cədvəl 5: Yelo Bank-ın resurslarının struktur təhlili.....	47
Cədvəl 6: Yelo Bank-ın 2018-2020-cı illər üzrə kapitalının strukturu, faizlə...	48
Cədvəl 7: Yelo Bank-ın kapitalının həcmnin dəyişməsi və onun dinamikasının təhlili (min manatla).....	49
Cədvəl 8: Bankın xüsusi kapitalı və öhdəliklərin nisbətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	50
Cədvəl 9: Balansın aktivinin strukturu, quruluşu və dinamikasının təhlili.....	51
Cədvəl 10: Yelo Bank-ın xüsusi kapitalı və öhdəliklərinin təhlili.....	52
Cədvəl 11: Yelo Bank-ın rentabellik göstəricilərinin təhlili.....	53
Cədvəl 12: Yelo Bank-ın banklardan və digər maliyyə təşkilatlarından alınacaq vəsaitləri.....	56
Cədvəl 13: Yelo Bank-ın müştərilərə verilmiş kreditləri.....	57